

אימהות – מחוויה אישית לביטוי ציבורי חייה ופועלה של רחל כצנלסון-שזר

תמר שכטר

א. הקדמה

רחל כצנלסון-שזר נולדה בבוברויסק שברוסיה בשנת 1885, ונפטרה בארץ בשנת 1975. אף שמשפחתה האמידה הקפידה על שמירת מצוות, היא נשלחה, כרבות מבנות מעמדה במזרח-אירופה, למוסדות חינוך רוסיים. היא עלתה ארצה בשנת 1912, ימי העלייה השנייה, לאחר שלמדה באוניברסיטה ובמכון הגבוה ללימודי היהדות בפטרבורג, ולאחר תקופת הסתגלות למקום, לתנאי החיים ולחברה החלוצית, החלה לפעול גם למען הזולת. בשנותיה הראשונות בארץ הייתה מורה בחוות העלמות בכינרת ופועלת בתל-עדש (לימים תל עדשים), בכינרת, בירושלים ובמקווה-ישראל. היא הייתה פעילת ציבור בחברה החלוצית החל מימיה בכינרת, ובין המובילות לשינוי תרבותי בחברה החדשה בארץ-ישראל.

מימיה הראשונים בארץ הייתה רחל כצנלסון פעילה בחוגי הפועלות ודמות מרכזית ב'תנועת הפועלות' מיום היווסדה בשנת 1921. מפעל חייה, שבו הטביעה את חותמה יותר מכול, היה כתב העת דבר הפועלת של 'תנועת הפועלות', שאותו יזמה, ייסדה וערכה משנת היווסדו ב-1934 ועד פרישתה בשנת 1961.¹ בפעילותה

* המאמר מעובד מתוך עבודת דוקטורט שנכתבה בהדרכתם של פרופ' מרגלית שילה ופרופ' משה רוסמן. ראו: תמר שכטר, רחל כצנלסון-שזר: ביוגרפיה של מהפכנות תרבותית, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן 2004.

1 לפירוט תולדות חייה ראו: מ' הגתי, 'רחל כצנלסון-שזר – מהלך חייה', הנ"ל (עורכת), אדם כמו שהוא: פרקי יומנים ורשימות, תל-אביב 1989, עמ' 21-23; מ' הגתי, 'רחל זלמן שזר – מהלך חייהם', הנ"ל (עורכת), רחל זלמן שזר, החופים השנים, מכתבים, 1909-1963, ירושלים תשנ"ט, עמ' xvii - xxiv.

בקרב הנשים ולמען הנשים ביישוב ביקשה לחולל שינויים בחברה המתחדשת בארץ-ישראל. כבר בשנותיה הראשונות בארץ נוכחה לדעת שבחברה החלוצית שביקשה לשנות סדרי עולם, לא חל שינוי מהותי בתפיסה המגדרית הסטריאוטיפית, ובתחום זה נותרה על-כנה ההבחנה המגדרית המסורתית. גם בהמשך, במהלך שנות פעילותה הארוכות, טענה ש'השונה – ירושת הדורות – הוא בתוכנו. אין צורך שמי שהוא מבחוץ יבוא להסביר לנו מה אנו חסרות'.² לכן נרתמה בפעילותה הציבורית למען עיצוב זהות נשית חדשה, שלא תיטמע לחלוטין בדמות הגברית של העברי החדש מצד אחד, אך גם לא תאמץ את דמות האישה המסורתית, מצד שני.

מהלך חייה של כצנלסון-שזר ומוקדי פעילותה הקיפו מגוון תחומים, שכל אחד מהם הוא עולם ומלואו. חלקם קשורים בחייה הפרטיים וחלקם בפעילותה הציבורית והספרותית. במאמר זה לא אעסוק בכל הגותה החברתית ובכל מפעלותיה, אלא במוטיב מרכזי אחד השוזר את חייה האישיים עם פעילותה הציבורית – מוטיב האימהות. נבחן זאת על רקע כוונתה לחולל מהפכה בחברה העברית החדשה ובחיי הנשים בה, כאשר קהל היעד של פעילותה היה החברה החלוצית שבתוכה חיה כל השנים.³ בהגדרה 'חלוצים' מקובל לכלול את העולים ארצה משיקולים אידאולוגיים-ציוניים אשר ראו עצמם אוונגרד.⁴ אלה נבדלו משאר העולים לארץ-ישראל בהשקפת עולמם הלאומית והחברתית ובנכונותם להגשימה הלכה למעשה.⁵ אף שההרכב האנושי של חלוצי העליות השונות לא היה

-
- 2 ר' כצנלסון, 'על חבורת הפועלות', קונטרס, שלז [יז] (ה' בסיוון תרפ"ח), עמ' 25.
 - 3 המושג 'חברה חלוצית' מתייחס לחברה שהתהוותה בארץ-ישראל מימי העלייה השנייה (1904-1914) ועד ימי העליות הבאות – השלישית, הרביעית והחמישית. בהגדרה זו נכללים אנשים בעלי זיקה אל ארגוני הפועלים, אל מפלגות הפועלים ואל ההתיישבות. ראו: ה' ניר, הקיבוץ והחברה 1923-1933, ירושלים תשמ"ד, עמ' 388-395.
 - 4 המושג 'חלוצי' קיבל במהלך השנים תווי זיהוי שונים. בתקופת העלייה השנייה השימוש בו היה חלקי למדי והוא בא בדרך כלל במשמעות של ראשוניות. מן הימים שלאחר מלחמת העולם הראשונה, כאשר השימוש בו התרבה, הוא עטה משמעות תרבותית-ערכית. ראו: ש' אלמוג, 'ערכי דת בעלייה השנייה', ש' אלמוג, 'ר' ריינהרץ וא' שפירא (עורכים), ציונות ודת, ירושלים 1994, עמ' 285-300; א' שפירא, ההליכה על קו האופק, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 118-156.
 - 5 ד' גלעדי, 'כלכלה וחברה בתקופת העלייה השנייה', מ' נאור (עורך), העלייה השנייה, 1903 - 1914, סדרת עידן 4, ירושלים תשמ"ה, עמ' 5; ב' הלפרן ו' ריינהרץ, 'תרבות פוליטית ומציאות בעלייה השנייה', 'ברטל, ז' צחור ו' קניאל (עורכים), העלייה השנייה, א, ירושלים 1997, עמ' 11.

זהו והושפע ממקום מוצאם, מפעילותם טרם עלייתם ומדרך התארגנותם⁶ – הרי שמבחינה אידאית הדמיון ביניהם היה רב. חייהם בארץ החדשה אופיינו בהתוויית דרכים למימוש שאיפותיהם,⁷ כשבראשן עמדה השאיפה ליצור אדם חדש, שונה מדמות היהודי הגלותי. החלוצים עברו מהפכה אישית בחייהם תוך חיפושי דרך מתמידים בכל תחומי החיים הציבוריים והאישיים.⁸

עיון בתולדות חייה של כצנלסון-שזר ובמוקדי פעילותה הציבורית לעיצוב דמות עבריינה חדשה וקְבֵרָה חדשה, מלמד על שורשים בילדות ובגיל הנעורים, ועל תהליך אישי רגשי ואינטלקטואלי שעברה, אשר השפיע על המהפכה התרבותית והחברתית שרצתה לחולל. חוויה זו הדריכה אותה בפעילותה הציבורית בקרב חברה החלוצים ובעיקר בקרב חברותיה.⁹ על תפיסתה המגדרית השפיע אחד המאווים החזקים ביותר בחייה, אם לא החזק שבהם – שאיפתה להיות אם. החוויה האישית נעשתה גורם רב-חשיבות בגיבוש השקפתה החברתית ובפעילותה הציבורית למען הגשמתה בפועל.

ב. השאיפה להיות אם

האימהות נראתה לרחל כצנלסון שיא הייעוד הנשי, ובלעדיה חיי האישה נראו לה בלתי שלמים. בזיכרונותיה שנכתבו בראשית ימי בגרותה, בהיותה בת תשע-עשרה, סיפרה כיצד התפתח בה רגש האימהות כבר בילדותה, בגיל שמונה-תשע,¹⁰ כאשר הפנימה את התפקיד המיועד לה במשחקה ובהשגחתה על אחיה הצעירים.¹¹ 'אלה היו רגשות נעלים',¹² היא כתבה, והם התחזקו בשנות העשרה

6 מ' ברסלבסקי, תנועת הפועלים בארץ ישראל, א, תל-אביב תשט"ו, עמ' 8.

7 ב' בן אברם וה' ניר, עיונים בעלייה השלישית: דימוי ומציאות, ירושלים 1995; ד' גלעד, היישוב בתקופת העלייה הרביעית (1924-1929): בחינה כלכלית ופוליטית, תל-אביב תשל"ג.

8 באותן שנים עוצבו צורות התיישבות שונות, נוסדו מוסדות כלכליים, ביטחוניים, חברתיים ותרבותיים והחלו להתגבש מפלגות פוליטיות ארץ-ישראליות. ראו: א' רובינשטיין, 'מישוב למדינה: מוסדות ומפלגות', ב' אליאב (עורך), הישוב בימי הבית הלאומי, 1917-1948, ב, ירושלים 1976, עמ' 131-280; ד' הורוביץ ומ' ליסק, מישוב למדינה, יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, תל-אביב 1977.

9 מכתב שכתבה ליהודית הררי, 28.11.1956. ארכיון גנזים, כ-41165A.

10 מכיוון שלא חלף זמן רב מימי הילדות והנעורים ועד לרגע כתיבתה, ניתן לשער כי העובדות והתחושות מתוארות כהוייתן ולא נפגמו בשל מרחק הזמן, כפי שקורה לעתים בכתיבת זיכרונות.

11 על תהליך הקבורות לתפקידי מין ראו: ל' אנוך, האדם בחברה: מבוא לסוציולוגיה, האוניברסיטה הפתוחה, יחידה 4-3, תל-אביב 1988, עמ' 21-23; L. Lindsey, *Gender Roles*:

המוקדמות, ונעשו מרכזיים מאוד בחייה הבוגרים. אחת התמונות שהשאירו עליה את חותמן, היה מראה אָם שרה לילדיה שיר ערש. 'לבי היה מלא קנאה אוכלת. [...] כל הערב הכה לבי גלים, קנאה ואהבה לילדים'.¹³

עם חלוף השנים, משלא נישאה, החלה מכרסמת בה הדאגה שמא תחמיץ את שאיפתה הגדולה ביותר. בשנות עלומיה היא חיפשה אהבה, וגם בבגרותה הייתה זקוקה לה כמקור חיים (אם כי בכתיבתה האינטימית אין כמעט שימוש במילה 'אהבה'). היא ביקשה ליצור קשר אינטימי עם בן זוג, לאהוב ולהיות נאהבת. אבל ככל שחלפו השנים נעשה צורך זה משני לשאיפתה להספיק להרות וללדת.

ההשתוקקות לילד הייתה גורם חשוב בניתוב מסלול חייה של רחל והיא ביקשה לקשור את חייה עם בן זוג, כדי לבנות משפחה ולממש את האימהות שכה נכספה לה. אולם נפתולי קשריה עם שתי דמויות משמעותיות ביותר בחייה – זלמן רובשוב (לימים שזר)¹⁴ וברל כצנלסון¹⁵ – גרמו לכך שהקמת המשפחה בוששה

A Sociological Perspective, New Jersey 1994, pp. 56-57; H.M. Lips, *Sex and Gender: An Introduction*, Mayfield 1990, p.34. האימהות כתהליך נלמד מקובל על חוקרים רבים, חלקם מדגישים רק את גורם הלמידה בעוד אחרים טוענים שתהליך הלמידה נשען על האינסטינקט האימהי. ראו: א' באדינטר, ... וגם אהבה, תולדותיה של אהבת אם מן המאה ה-17 ועד המאה ה-20, תל-אביב 1985; ס' דה בבואר, המין השני, א, תל-אביב 2001; ק' גיליגן, בקול שונה: התאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האשה, תל-אביב 1995; א' ריץ, ילוד אשה, תל-אביב 1989; N. Chodorow., *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*, Berkley & Los Angeles & London 1978

- 12 ר' כצנלסון, 'זיכרונות ילדות', בתוך הגתי, אדם כמו שהוא (לעיל, הערה 1), עמ' 35.
- 13 מתוך יומנה, חשון תרע"ז, ארכיון גנזים, כ-41391 248A. היא ראתה אותה בשנת 1906 בעת טיוליה לשכונת העוני סלודובה שבבוברויסק, בה הרבתה לבקר מפני שהאמינה ששכבות העוני הם העם האמיתי, ממשיך הגזע העתיק. ראו ראיון רחל כצנלסון (חלק ראשון), מראיין: ישראל קולת, 1961, המדור לתיעוד בעל-פה של המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים, תיק מס' 116(1); נמצא אף בארכיון גנזים, כ-41176 248A.
- 14 זלמן רובשוב (1889-1974) נולד במיר שבפלך מינסק. היה מפעילי מפלגת 'פועלי ציון' וממייסדי תנועת 'החלוץ' בגרמניה. למד מדעי היהדות במכון ללימודי היהדות בפרטבורג וכן היסטוריה ופילוסופיה באוניברסיטה בגרמניה. הוא עסק בחקר תולדות עם ישראל, בביקורת המקרא ובהתפתחות לשון היידיש, ועלה ארצה בשנת 1920. כל השנים הרבה בשליחויות לחו"ל, בעיקר מטעם ההסתדרות. היה עיתונאי ושימש כעורך העיתון דבר. נבחר לכנסת הראשונה מטעם מפא"י והתמנה לשר החינוך והתרבות בממשלת ישראל הראשונה. היה חבר

לבוא. קשריה עם זלמן החלו כבר בשנת 1909 בפטרבורג, כאשר שניהם נמנו על ראשוני התלמידים במכון ללימודי היהדות שנוסד על ידי הברון גינצבורג.¹⁶ אולם לאחר שלוש שנים יזמה רחל את הפרידה, למורת רוחו של זלמן. את ברל הכירה עוד בעיר הולדתם בבורויסק, ויחסיהם התהדקו בשנותיה הראשונות בארץ ובמיוחד בשנים 1917–1918, אך ציפייתה שהקשר ימוסד והם יקימו משפחה לא התממשה. כעבור שנים רבות הגדירה תקופה זו כ'תקופה הכי סוערת בחיי, כשכל מאוויי אדם ואישה היו מתוחים בי כמיתר'.¹⁷

רחל התקשתה לוותר על קשר אינטימי משמעותי. 'לו הייתי יותר צעירה, לו היו לי בימים אלה השליטה והקסם שבאשה צעירה. מה נפלא היה אז כוחי'.¹⁸ חלומותיה למצוא בן זוג כלבבה לא התגשמו ומעליה ריחפה עננת הזמן האוזל. היא נפרדה מברל כשהייתה כבר בת שלושים ושלוש, והחשש שמא תיאלץ לוותר על האימהות איים על עצם קיומה. דכדכה אותה ההכרה שהיא שייכת כנראה לדור שהקריב את ההורות למען הנצח; דור מהפכני שיצא לבנות תרבות חיים חדשה ושילם מחיר כבד מנשוא: 'למה, למה תמיד התהום הזאת בכל זאת לפני העיניים, והרצון לקפוץ אליה בעיניים עצומות ובמוח מעורפל. לקראת מה? לקראת הטבע הגואל, או לקראת המוות'.¹⁹

ביטויי הייאוש בכתיבתה בדרך כלל הובלעו ורק נרמזו, אך לעתים עלתה זעקתה במלוא עוצמתה: 'משוגעי הדור – הלזה נולדנו?'²⁰ רחל אמנם הוקיעה מקרי

הנהלת הסוכנות, ומשנת 1963 ועד 1973 היה נשיא מדינת ישראל השלישי. ראו עליו: הגת, החופים השנים (לעיל, הערה 1).

15 ברל כצנלסון (1887–1944), מאנשי העלייה השנייה, עלה ארצה מבורויסק שבבילורוסיה בשנת 1909. היה ממנהיגי הבולטים והנערצים של תנועת העבודה בארץ-ישראל. הוגה דעות של הציונות הסוציאליסטית, עיתונאי, עורך ובין מקימי ההסתדרות, העיתון דבר, הוצאת הספרים עם עובד ועוד. למרות שם המשפחה הזהה אין קרבת משפחה בינו לבין רחל. ראו עליו: א' שפירא, ברל, תל-אביב 1980.

16 השם הרשמי של המכון היה 'החברה לידיעת המזרח' ראו על כך: ב"צ כץ, זכרונות, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 68–71, 98–101.

17 מתוך יומנה, 15.7.1961, ארכיון גנזים, כ-41254A.

18 מתוך יומנה [ללא ציון תאריך, כנראה 1918], ארכיון גנזים, 248A.

19 ש.ם.

20 ש.ם.

התאבדות של צעירים,²¹ אבל תחושת הייאוש וחוסר המוצא לא הייתה זרה לה. היא שנאה את הנטייה לשקוע בדמיונות שווא והעדיפה את המבט המפוכח, אף אם הוביל לתהומות. לא אחת הביעה בכתביה האינטימית את תחושתה שאולי רק המוות הוא הפתרון לרוח המתייסרת, ואולי היא עצמה תוכל רק כך למצוא שלוה. 'רק המחשבה על המוות נחמתי'.²²

כאשר הבינה שיחסייה עם ברל לא יגיעו לכלל מימוש, התחדשו קשריה עם זלמן, ששהה כל אותם ימים באירופה. בשנת 1920, לאחר פרידה בת שמונה שנים, הם נישאו. רחל נכנסה לברית הנישואין בעיניים פקוחות, והייתה מודעת לסבך יחסייהם, כפי שביטאה ביומנה בשנת 1918: 'אומללה אתו ולא אוכל בלעדיו'.²³ אך הבינה שאם לא תיענה להפצרותיו תיאלץ להישאר בבדידותה, וחמור מכך: לא תוכל לממש את האימהות שכה נכספה לה.

הקן שבנו לעצמם רחל וזלמן היה חסר תוכן שיענה על ציפיות לבם. הזוגיות שלהם הייתה מעטפת לחיים של בדידות, של הליכה בנתיבים שלעתים היו נפרדים. אך בחלוף השנים נוצרה ביניהם אחוות גורל, בעיקר נוכח הדאגה המשותפת לבתם היחידה שנולדה בראשית 1921, וכן בהתעניינות ההדדית של כל אחד מהם בפעילות הציבורית והאינטלקטואלית של זולתו. רחל העריכה את כישוריו האינטלקטואליים של זלמן ונזקקה לעתים לעזרתו ולעידודו; והוא מצדו העריך את כתיבתה הספרותית ואת מפעלה – עריכת דבר הפועלת.

ג. האימהות כקשת בענן – ערך האימהות בעיני רחל

רחל הרבתה להתבטא בכתב ובעל-פה, במסגרות פרטיות ובציבור, על הרגש האימהי המהווה לדעתה נדבך-יסוד בזהות הנשית. האימהות נראתה לה שיא הייעוד הנשי, מהות נשית ביולוגית, אינסטיקטיבית וקמאית, שאיננה בחזקת גורל

21 מתוך מכתב שכתבה לחנה כצנלסון אחרי התאבדות שושנה בוגן, ארכיון גנזים, כ-41397-248A. נמצא אף אצל מוטי זעירא, 'שושנה ילדת לפידות, איך?', שדמות, קיא (תשרי תש"ן); אוקטובר 1989), עמ' 70. שושנה בוגן (רוסיה, 1898 – בן שמון, 1918) הייתה בת למשפחה ציונית, למדה בחדר 'מתוקן' ואחר כך בבית ספר עממי רוסי ועלתה לבדה ארצה בשנת 1913, בהיותה בת 15. עבדה בפתח-תקווה כשנתיים כפועלת חקלאית וכעוזרת בית, ואחר כך הצטרפה לחוות העלמות בכינרת ול'קבוצת העשרים'. בשנה האחרונה לחייה שהתה בפתח-תקווה. היא שלחה יד בנפשה.

22 יומנה, 1918 (לעיל, הערה 18).

23 שם.

ביולוגי כפוי, אלא מתנת הטבע. האימהות לדידה היא הביטוי המוחשי ביותר לייחודה של האישה, המדגיש את ההבדלים בין המינים. התפקיד הביולוגי יוצר לדעתה שונות פסיכולוגית וחברתית בין האישה לבין הגבר, שונות שבאה לידי ביטוי בכל תחום שבו האישה מעורבת.²⁴ אולם ההכרה בשונות זו לא גררה את רחל מעולם להתכחש למהות המעצימה של האימהות ולפקפק בהיותה התכונה הנעלה והמשמעותית ביותר בדמות הנשית. האימהות התפרשה אצלה כערך בפני עצמו, ולכן לא נתפסה בעיניה רק כפרי האהבה. היא הפרידה בין רגש אינטימי עם בן זוג, לבין הרצון להיות אם. האימהות כחוויה רגשית-פיזית המעניקה אושר מיוחד לאישה ומעשירה את חייה, איננה רק תפקיד אלא תכונה נפשית, נעלה מכל הופעות אנוש, 'כמו קו שמש היוצרת הקשת בטיפות הגשם'.²⁵ לכן תמהה בערוב ימיה על השקפתה של סימון דה בבואר בספרה המין השני, וציינה: 'רבת עניין היא [הסופרת], אבל התעלמותה הגמורה מערך האימהות, הקדוש בין הערכים האנושיים, עושה אותה לתופעה זרה, אולי פתולוגית'.²⁶

מוטיב האימהות היה מרכזי בחייה האישיים של רחל לא רק לפני נישואיה, אלא אף לאחר הולדת בתה היחידה רודה.²⁷ כמעט בכל הרצאותיה ומאמריה שעסקו בשאלות הקשורות בנשים, נגעה רחל בצורה כלשהי בנושא האימהות, וכל מעשיה היו טבועים בחותמה. במשך כל שנות חייה היה המדד הראשוני לבחינת מעשים ואירועים אישיים ואף ציבוריים, בסגולתם לבטא רגש אימהי. כפי שהתבטאה בעניין השתתפותן של חברות הקיבוצים בהגנת היישובים: 'אשה, גם כשהיא אוחזת בכלי הגנה היא אם. והאם יש מקור שופע יופי יותר מאשר גילויי האמהות?'²⁸

24 היא ביטאה זאת בהזדמנויות שונות. לדוגמה: ר' כצנלסון, 'יסודות תנועת הפועלות והפעולה התרבותית' (הרצאה בסמינר הפועלות הראשון 25.6.1937), ארכיון יד טבנקין, אוסף ליליה בסביץ 4/23/15; ר' כצנלסון, 'דבר הפועלת: אוטוביוגרפיה של תנועה', ועידת הפועלות השמינית (י-יג בטבת תש"ך), עמ' 16.

25 ר' כצנלסון, 'על מותה', דבר הפועלת, שנה ו, חוברת 1 (28.3.1939), עמ' 40-41.

26 מכתב שכתבה לרבקה גורפיין, 1.5.1967, ארכיון גנזים, 88098/1.

27 כפי שהיא עצמה ציינה. ראו: ר. כ. [רחל כצנלסון], 'אחרי ועידה', רחל כצנלסון (עורכת), דברי פועלות, תל-אביב 1930, עמ' 58.

28 ר' כצנלסון, על 'חברות בקבוץ', בחוזר לחברות עם צאת המהדורה השלישית של הספר חברות בקיבוץ 1949. ארכיון יד טבנקין, אוסף ליליה בסביץ 1/25/15.

במפגשים אישיים נהגה לבחון נשים בתפקודן כאימהות והתעניינה בגידול ילדיהן.²⁹ כך לדוגמה, בדברי הספד לידידתה ושותפתה לדרך מאז ימי העלייה השנייה ובמשך עשרות שנים אחר כך, אזה טבנקין,³⁰ היא ביכתה את אובדנה כאדם קרוב ורב-פעלים, ובמיוחד התעכבה על דמותה כאם, וכינתה אותה 'אם-אמן, כי יחסה לילד היה כיחס אמן היוצר יצירות מושלמות, הגאה עליהן והחרד להן, ליופיהן, לחשיבותן, לגורלן והממשיך לטפל בהן ולשכללן כל ימי חייו'.³¹ אולם היא לא ייחסה חשיבות רק לעיסוק הישיר בנושא, שכן, כפי שראינו, לגביה כל עשייה נשית רוויה ברגש אימהי.

את יחסה לאימהות ואת נועזותה גם ביחס לחברה המסורתית שממנה באה וגם ביחס לחברה החלוצית שבה חיה, ניתן להדגים בשני מקרים: הראשון, יחסה למקרה של פסיה אברמסון מכפר גלעדי,³² אשר ילדה שני ילדים בתחילת שנות העשרים, ובעקבות הלידות נחלשה וחלתה ולכן לא עבדה. פסיה חשה שאינה עומדת בציפיות החברה שהחרימה אותה כבר עם לידת בנה הבכור – חברותיה ראו בבחירתה באימהות בגידה, שהרי בגללה התרחקה מהגשמת מטרות החברה – והיא התקשתה להתמודד עם הלחץ החברתי ובשנת 1922 שלחה יד בנפשה. בעיני רחל, פסיה הייתה סמל גבורה, משום שלא ויתרה על זכותה להיות אם

29 ר' דותן, תיעוד בעל פה, בריאיון שערכתי עמה בפברואר 2002.
 30 אזה טבנקין לבית סטשבסקי (פולין, 1889 – עין חרוד, 1947) נולדה למשפחה חסידיית וקיבלה חינוך רוסי-פולני. סיימה גימנסיה בשנת 1908 והוסמכה להוראה. למדה באוניברסיטה בקרקוב, הייתה פעילה ב'פועלי ציון' והשתתפה בהגנה העצמית בוורשה, שם נאסרה פעמיים בגלל פעילותה. עלתה ארצה בשנת 1912, עבדה בחקלאות במקומות שונים ומשנת 1920 הצטרפה לגדוד העבודה והייתה ממייסדי עין חרוד. הייתה מהאמהות הראשונות והייתה פעילה בעיצוב החינוך המשותף ובשיתוף החברות בשמירה. הייתה חברה באחדות העבודה, מפא"י ותנועת הפועלים. שנים רבות סבלה ממחלת לב שהגבילה את פעילותה. ראו: יומן עין חרוד, 147 (11.7.1947); 151 (7.8.1947); צרור מכתבים, יא, חוברת 193 (8.8.1947), עמ' 563.
 31 ר' כצנלסון, שליווני ואינון, תל-אביב 1969, עמ' 23. ההדגשה במקור.
 32 פסיה אברמסון (רוסיה, 1893 – כפר גלעדי, 1922). עלתה לארץ עם משפחתה בשנת 1905. המשפחה התיישבה בראשון לציון ואחרי שלוש שנים עברו לדגניה. למדה ב'חווות העלמות' בכינרת ואחר עברה למרחביה, שם ניהלה את משק הבית והמטבח. נישאה לחבר 'השומר' מאיר ספקטור שנדד בארץ עם חברי קבוצתו. בדידותה, בריאותה הרופפת וריחוקה מבעלה הקשו עליה, וכאשר הוחמר מעמדה החברתי ומצבה הרגשי היא שלחה יד בנפשה. על המקרה ראו: י' גורדון, 'פסיה אברמסון', ר' כצנלסון (עורכת), דברי פועלות (לעיל, הערה 27) עמ' 208-206; ר' כצנלסון, 'לזכר פסיה אברמסון', שם, עמ' 209; 'מאגרות פסיה אברמסון', שם, עמ' 210-218; ר' בקי, להתחיל מבראשית, תל-אביב 1989, עמ' 46-55.

ולתמודד עם 'סבך האמהות', זאת בניגוד לתפיסה המקובלת בחברה החלוצית בראשיתה.³³

הדוגמה השנייה – תגובתה למותה של גאולה שרתוק³⁴ – מבטאת יותר מכול את יחסה של רחל לאימהות. גאולה, הבת הצעירה לבית שרתוק, הייתה חברת קיבוץ גבעת ברנר, והחליטה במודע, למרות שלא קשרה את חייה עם בן זוג, ללדת ילד. היא הכירה את יחס החברה לאמהות מחוץ למסגרת הנישואין, אך הייתה מוכנה לשלם את המחיר החברתי הכבד הצפוי לה, ובלבד שלא תחמיץ את חוויית הלידה ובעיקר את חוויית גידול הילד. גאולה מימשה את שאיפתה להרות וללדת, אך שבוע ימים לאחר לידת בנה נפטרה כתוצאה מסיבוך.³⁵ רחל לא הכירה את גאולה אישית, אך נסיבות חייה, ובעיקר מותה בשנת 1939, גרמו לה להזדהות עמה וריגשוה מאוד. היא לא נרתעה מבחירתה של גאולה לגדל ילד במשפחה חד-הורית, ובעניין זה, כמו במקרים אחרים, הביעה דעות שונות מהמקובל. היא ראתה בכך ביטוי הן לעצמאותה של האישה הן לתרומתה לחברה, שזקוקה לדור המשך.³⁶ בדידותה של גאולה, תעוזתה לחרוג ממוסכמות החברה כדי להגשים משאת-נפש, ובעיקר שאיפתה לילד, הניעו את נימי נפשה של רחל:

הולכים ונמתחים חוטים מהמוות הזה אלי ועושים אותו לדבר עיקרי וחשוב מאוד, אחד היסודות של החיים לגבי. הרמז על בדידותה עוד מוסיף עליו. וכאילו היא ספרה לי את הכל: רצתה בדבר מה הכי גדול בשבילה, באימהות וניצחה. [...] האם אין זה זיוף לבכות אותה? היא מתה מנצחת. האם אפשר לקרוא לזה מוות ולא נצחון החיים?³⁷

33 ר' כצנלסון, טיוטה להרצאה או למאמר, כתב יד [ללא תאריך], ארכיון גנזים, כ-41242 A248.
34 גאולה שרתוק (רוסיה, 1902–גבעת ברנר, 1939) למדה בגימנסיה הרצליה. בימי מלחמת העולם הראשונה הייתה בגליל. הייתה חברת קיבוץ גבעת ברנר, למדה מוזיקה בגרמניה והייתה מורה בקיבוץ. הייתה בין המובילות לשיתוף החברות בהגנת המקום. ראו: צרור מכתבים, 56 (121) (ח' באדר תרצ"ט 27.3.1939), עמ' 30; 94; מבפנים, א-ב (כט-ל), כרך ו (טבת-ניסן תרצ"ט; ינואר-מרץ 1939), עמ' 66–73; 111–121; דבר הפועלת, שנה ו, חוברת 1 (28.3.1939), עמ' 42-39.

35 נראה שמכריה של גאולה זועזעו ממותה, בעיקר משום אישיותה הייחודית, אך גם בגלל הטרגיות של סיום חיים צעירים. אחרי מותה הופיעו דברי הספד וכן קטעים מעיזבונה וממכתביה. ראו במקורות המפורטים לעיל, בהערה 34. כמו כן ראו ארכיון יד טבנקין, אוסף יהודה שרת 3/3/15; ארכיון יד טבנקין, אוסף גאולה שרת 1/15.

36 ר' כצנלסון, טיוטה (לעיל, הערה 33).

37 ר' כצנלסון, בתוך הגתי, אדם כמו שהוא (לעיל, הערה 1) עמ' 363.

ד. 'את גבול כוחותי אני כבר רואה'³⁸ – התסכול באימהות

רודה, בתם של הזוג שזר, נולדה בה' בשבט תרפ"א בווינה, שם שהו בני הזוג לרגל שליחותו של זלמן.³⁹ היא הייתה מושא האימהות שרחל כה נכספה לו, ואכן רחל מבטאת ביומנה את אושרה העילאי בימי ההיריון ולאחר הלידה, כמוהו לא חשה מעולם: 'יש שמעוררת תודה לטבע. בעליל מרגישה, אח מה טוב הטבע ומה טובות דרכיו ומה קל ללכת בהן. שלוות שמחה'.⁴⁰

אולם ימי האושר לא ארכו מפני שמיד לאחר לידתה התגלתה התינוקת כחלשה וחולנית.⁴¹ בתחילה לא התגלו כל סימנים מדאיגים באשר להתפתחותה,⁴² אך עם חלוף הזמן התעוררו הספקות,⁴³ ורחל נעה בין תקווה לייאוש.⁴⁴ בתחילה אבחנת המומחים שאליהם פנתה לא הייתה חד-משמעית, אך לאחר שלוש שנים התאמתו חששות ההורים, והיא אובחנה כילדה בעלת תסמונת דאון.⁴⁵

-
- 38 מכתבה של רחל לזלמן, יוני 1949, ארכיון גנזים 248A.
- 39 בסוף שנת תר"פ חל פילוג במפלגת 'פועלי ציון' העולמית, וזלמן נשלח להקים בווינה את משרד הברית ה'ימנית'. בני הזוג שזה עתה נישאו, נסעו לווינה, ובאוגוסט אותה שנה שכרו דירה בשכונת זיברנינג. ראו הגתי, החופים השנים (לעיל, הערה 1) עמ' 109, הערה 1.
- 40 מכתב שכתבה רחל בווינה לזלמן ששהה בוורשה [ללא ציון תאריך, כנראה 1921]. שם, עמ' 112.
- 41 מכתב שכתבה רחל מבית החולים בווינה אל זלמן בווינה [ללא ציון תאריך, כנראה ינואר 1923]. שם, עמ' 113; ראו גם ביומנה שכתרתו: ספרה של רודה'לה, חוברת א [ללא ציון תאריך, כנראה פברואר 1921], ארכיון גנזים כ-41336-248A.
- 42 כך כתב לה בפסח תרפ"ז שמואל יבניאלי, לאחר שקיבל ממנה מכתב ובו תמונה של הילדה בהיותה כבת שנה: 'תמונת הילדה טובה מאוד. וגם תמונתך את. הדמיון בין שתיכן מפליא. רואים את האם והבת', ארכיון גנזים 248A 10/3226. תווי פניה של הילדה לא עוררו דאגה, אולי בגלל איכות הצילום.
- 43 כמה מהבעיות המתוארות ביומנה של רחל, שהסבו את תשומת לבה כבר בימיה הראשונים של התינוקת, אופייניות לילדים בעלי תסמונת דאון. ראו: ק' טינגיי, 'ניתוק חבל הטבור נקודת ראות ההורים', ז"מ פושל (עורך), *לגדול עם תסמונת דאון: הדרך לעצמאות*, ירושלים 1993, עמ' 14.
- 44 ספרה של רודה'לה (לעיל, הערה 41), חוברת ב [ללא ציון תאריך, כנראה שנת 1922].
- 45 על הסמנים לתסמונת דאון ואבחונה ראו: א' רימרמן, א' מאיר וו' שטנגר (עורכים), נכות התפתחותית: קובץ מונחים, תל-אביב 1986; *Smith D., Recognizable, Patterns of Human Malformation Genetic: Embriologic and Clinical Aspects*, London 1982, pp. 10-13

ההתמודדות עם צורכי גידולה המיוחדים של רודה, הטיפול בה וחינוכה, החלו מרגע לידתה ונמשכו כל ימי חייה. רחל וזלמן קיבלו על עצמם את התפקיד הקשה המוטל על הורים לילדה אשר לעולם תהיה זקוקה להם, והיא אמנם זכתה לטיפול מסור, תשומת לב ואהבה. במהלך כל השנים מאז שבו ארצה בשנת 1924, לא היה מי שידריך כיצד לקדמה, והטיפול, ההשכלה והמיומנויות שהקנו לה, היו פרי הבנתם ויוזמתם.⁴⁶ הייעוץ המועט שהוענק להם עוד בהיותם בחו"ל, היה עקרוני ומכליל, ולא ליווה אותם בהתמודדות היומיומית הנדרשת.⁴⁷ גם הורים לילדים נוספים בעלי תסמונת דאון, שיהוו מקור תמיכה וידע, לא מוזכרים, ואין צורך לומר שספרות הדרכה לא הייתה בנמצא.⁴⁸ בגלל היעדר התמיכה, ההדרכה המקצועית ותכניות חינוך מיוחדות, נאלצו ההורים לקבוע בעצמם את סביבת החיים של בתם, לדאוג לה למסגרת חברתית מתאימה, להחליט על דרכי חינוכה ועל תוכני הלימוד.⁴⁹ הם התחבטו והתלבטו פעמים רבות בסוגיות עקרוניות, שקיבלו הדגשים שונים בהתאם לגיל הילדה ולהתפתחותה: האם לחנכה במסגרת חינוכית רגילה או בתנאים מיוחדים?⁵⁰ האם להעדיף חינוך קבוצתי או טיפול יחידני?⁵¹ האם ראוי שתשהה בבית או עדיפה לה מסגרת פנימייתית?⁵² האם

- 46 במכתביהם זה לזה וביומניה של רחל לא מוזכרים אנשי מקצוע כמו רופאים או פסיכולוגים שמסוגלים לסייע בהבנת המציאות, להציע דרכי פעילות ולתמוך בקבלת ההחלטות. ראו: ספרה של רודה'לה (לעיל, הערה 41), חוברת ב (10.4.1924).
- 47 פרופ' צ'רני מברלין הדריכם כיצד לקדמה, אך הוא לא הכיר את תנאי החינוך בארץ. בנוסף, הוא לא התמקד בבעיותיה הייחודיות של רודה, אלא התייחס אליה על פי אמות מידה שהיו מקובלות לכלל הילדים בעלי תסמונת דאון.
- 48 גם לא בחו"ל. ראו מכתבו של זלמן השוהה בברלין לרחל בתל-אביב, 6.8.1926 בתוך הגת, החופים השנים (לעיל, הערה 1), עמ' 161-162.
- 49 אולי משום כך ידע זלמן, שנים רבות מאוחר יותר, להעריך את תרומתם של העובדים הסוציאליים, שבימים שבהם נזקק להם לא היו בנמצא. הוא האמין שהעובד הסוציאלי מייצג בעבור הילד או המשפחה הנתונים במצוקה, את כל המשאבים והעזרה שהחברה מסוגלת לגייס. ראו ז' שזר, 'העובד הסוציאלי', סעד, כרך ב', 5 (1958), עמ' 140.
- 50 רודה התחנכה בחינוך רגיל. על שאלה זאת היום ראו: ר' דותן ונ' יפה, "י.ת.ד." – אגודת ילדי תסמונת דאון, ח' אהרוני (עורך), מאחורי הפסנתר, חדרה 1995, עמ' 249-250.
- 51 ספרה של רודה'לה (לעיל, הערה 41), חוברת ב (10.4.1924). בהכירם בחשיבות הקבוצה החברתית לקידומה של בתם ולשילובה בחברה, הם נטו להעניק לרודה מסגרת חינוכית קבוצתית ולא להסתפק בחינוך אינדיבידואלי. רצוי בכפר ובמסגרת בית ילדים כמו בקיבוצים.
- 52 עד היום נמשך הדיון בסוגיות חינוכיות אלו וההתלבטות באשר לדרך הרצויה משקפת תאוריות חינוכיות שונות המתבססות על מחקרי שטח. יש הטוענים שבכל מקרה עדיפה הישארות מוגבלים שכלית בבית. ראו: E.M. Kaufman, "The Effects of Behaviors in Institutionalization on Development of Stereotyped and Social

המאמץ המושקע בקידומה למען חיי העתיד אינו מקריב את אושרה ואת רווחתה העכשוויים?⁵³ התשובות השונות לשאלות אלה התקבלו בין השאר בהשפעת מומחה מחו"ל (פרופ' צ'רני מברלין) שהכיר את הילדה בשנותיה הראשונות ועמו הם התייעצו מפעם לפעם כיצד לנהוג, מבלי שראה אותה.⁵⁴ בנוסף, הם פעלו לאור תפיסתם החינוכית,⁵⁵ לפי האינטואיציה,⁵⁶ ובהתאם למגבלות שהיו קיימות באותה עת בארץ בחינוך ילדים חריגים.⁵⁷

בגישתם לגבי חינוכה של רודה, לא שררה תמיד תמימות דעים בין זלמן לרחל, לפחות לא בשנים הראשונות. רחל הייתה מפוכחת, ובשום שלב לא השלתה עצמה באשר למגבלות בתה, ולא הסתירה זאת. עמדתה האמיצה נוכח חשיפת הבת בציבור מלמדת על יכולתה להתמודד כנגד דעות מקובלות גם בפעילותה הציבורית. זלמן לעומתה, נמנע מלחשוף את הילדה, וניכר שהתבייש במגבלותיה. הוא האמין כי השקעת מאמצים בחינוכה תוביל להישגים המיוחלים ותהפוך אותה ל'רגילה'. 'יש לי הרגשה ברורה כי הרבנו לחטוא על אשר התייאשנו וגם האמנו לעלילות המרובות עליה. נחמדה הילדה, ובאהבה ובשקט וסבלנות אפשר לפעול הרבה מאוד. נחוץ רק לשכוח לגמרי שהיא לקויה. היא איננה לקויה, רחל'ה, האמיני לי.⁵⁸ אין ספק שאופיו האופטימי של שזר השפיע גם הוא על מראה עיניו,

Mental Defectives', *American Journal of Mental Deficiency*, 71 (1966), pp.

581-585. אך יש הסוברים שמסגרות שונות כמו מעון משפחתי עדיפות. ראו: א' וינר, ילדים בחסות אנוש, ירושלים ותל-אביב 1990; א' יפה, השמת ילדים במסגרת אומנה משפחתית, ירושלים 1991.

53 ראו לדוגמה במכתבה של רחל בשנת 1932 מתל-אביב לזלמן השוהה בארצות הברית, בתוך הגתי, החופים השנים (לעיל, הערה 1), עמ' 232; ומכתבה מתאריך 13 ביולי 1932 מתל-אביב לזלמן שבארצות הברית, שם, עמ' 235.

54 ראו מכתבו של זלמן לרחל (לעיל, הערה 48); וראו מכתבו לרחל בציריך [ללא ציון תאריך, כנראה 1927], הגתי, החופים השנים, שם, עמ' 180-181.

55 ראו ספרה של רודה'לה (לעיל, הערה 41), חוברת ב (10.4.1924). עיקר הדגש לדעת זלמן, צריך להיות על בניית דימוי עצמי חיובי ורכישת ביטחון עצמי, והכול במסגרת חינוך רגיל. אם יש צורך, אזי עם ילדים צעירים ממנה. ראו מכתבו (לעיל, הערה 48).

56 ראו לדוגמה מכתבה של רחל בתל-אביב לזלמן השוהה בארצות הברית, 23.6.1927, בתוך הגתי, החופים השנים (לעיל, הערה 1), עמ' 173.

57 צורכי החינוך ביישוב היו גדולים מכפי שניתן היה לספק, ואוכלוסיות מיוחדות כמו ילדים מפגרים נזנחו מחוסר אפשרות מקצועית ובעיקר מחוסר משאבים כספיים.

58 מכתבו של זלמן השוהה בברלין לרחל שבציריך, 15.10.1927, בתוך הגתי, החופים השנים (לעיל, הערה 1), עמ' 181.

אך כנראה שהיה זה ביטוי לשאיפות לבו ולאמונתו שרודה היא ילדה ככל הילדים. ייתכן שהכחשת העובדות והאמונה שהכול בר שינוי, סייעו לו להתמודד רגשית עם המציאות. אולי תרם לכך גם החשש שחשיפת הילדה בפומבי תתייג אותה כילדה חריגה. זלמן הושפע מיחס החברה לילדים חריגים, ומהקושי להתייחס לאחר ולשונה כראוי, ועל כן נרתע מלהתמודד עם המציאות ושגה בחלומות.⁵⁹

עול הטיפול בילדה נפל אם כן על כתפי ההורים ושחק את כוחותיהם הפיזיים והנפשיים. במיוחד ניכרה העייפות אצל רחל, שנשאה בעיקר הנטל, והיא החלה לגלות סימני התקוממות והודתה 'שקמה בי תלוונה: למה עלי רק נופל המשא הגדול הזה של אחריות שאין בכוחותי לשאת אותו'.⁶⁰ רחל נזקקה לרשת תמיכה חברתית שתסייע לה ליצור יציבות בחיי הילדה, ומכיוון ששירותי עזר מתאימים, קהילתיים או מוסדיים, לא היו בנמצא, היא נעזרה בקרובי משפחה⁶¹ ובעיקר בחברותיה. רצונה שלא להפסיק את פעילותה הציבורית ואת שאיפותיה מחוץ למשפחה, ודרישתו של זלמן שתקדיש זמן ומאמצים לטיפול בילדה, גרמו לעימות פנימי בין שאיפותיה האישיות לבין תפקידיה כאם. רק כשחלתה חשה שנקרתה בפניה הזדמנות לברוח, ולו לימים אחדים, ממעמסת החיים ובעיקר ממטלות הטיפול ברודה.⁶² הניסיון לחיות בשני העולמות לא תמיד עלה יפה וגרם לה לתסכול:

59 עד ערוב ימיו התקשה שזר לחשוף בציבור את מגבלותיה של רודה. בתקופת נשיאותו בשנת 1966 הצטרפה רודה, שלא כנהוג, אל ההורים ששהו בבית ההבראה 'ארוזה'. רחל ציינה ביומנה 'היה זה שבוע אנושי וטוב. [...] אבל כל זה לא היה מסתדר לולא ההחלטה הפנימית של זלמן להופיע עם רודה גם בציבור גדול וזר' (יומנה 1966.28.3, ארכיון גנזים כ-41255A 248A).

60 מכתב שכתבה רחל בתל-אביב לזלמן השוהה בברלין, 11.9.1930. בתוך הגתי, החופים השנים (לעיל הערה 1), עמ' 215.

61 אסתר, בת אחיה שמואל, טיפלה בילדה ובמשק הבית בעת שליחותה של רחל לארצות הברית בשנת 1932. ראו מכתבו של זלמן לרחל, 27.11.1932 בתוך הגתי, החופים השנים (לעיל, הערה 1) עמ' 238; בשנת 1936 שהתה אמה של רחל בביתה, ראו מכתבי זלמן לרחל, 27.1.1936; 18.2.1936, שם, עמ' 277, 280; מכתבה של רחל לזלמן בנייר-יורק, 16.5.1936, שם, עמ' 181; לאחר מות אביה בכ"ז בניסן תרצ"ה, עברה אמה של רחל להתגורר בביתם וסייעה לה בטיפול בבת ובבית.

62 יומנה 1.3.1929 ארכיון גנזים כ-41269A 248A. גם בעבר אפשרו לה ימי מחלה להשתחרר לתקופה מוגבלת מעול מכביד. ראו: מכתבה מכינרת לזלמן בברלין, 28.10.1916. הגתי לעיל, עמ' 87. תופעת הבריחה לימי מחלה כהזדמנות לחשבון נפש נזכרת גם בכתביה אינטימית של חלוצות אחרות, כמו למשל אצל אווה טבנקין שכתבה ביומנה בשנת 1930 שהתפנות הזמנית ממעמסת החיים מעניקה לה שלוה ויכולת להתבוננות פנימית. ראו: א' טבנקין, 'קטעים

הלב מתמלא מרירות על גדותיו. קשה לתאר שני הפכים אלה של הרגשה עצמית: כשאדם מרגיש את יכולתו, את כוחותיו, את הנאתו מהחיים, וכשאדם מרגיש רק את חולשתו, את אי יכולתו, את שעבודו לחולשות עצמו ולדרך חייו.⁶³

החלוקה הבלתי שוויונית שלפיה זלמן ממשיך בפעילותו המגוונת הכרוכה בנסיעות רבות ובהיעדרויות ממושכות מהבית, ורחל כורעת תחת נטל הטיפול בילדה,⁶⁴ נבעה כמובן גם מהתפיסה בת הזמן, שלפיה האב אינו מפתח קשר רגשי עמוק עם ילדיו בשנות חייהם הראשונות.⁶⁵ גם הבדלי האישיות ביניהם בהתמודדותם עם חריגות הבת וההבדלים בתפיסתם החינוכית גרמו לכך שרחל לא ביקשה בשנים הראשונות את מעורבותו המלאה. היא התייחסה בחוסר אמון לדעתו בעניין החינוך המתאים לילדה, וסברה שהוא טועה, אף שהייתה מודעת גם למוגבלות הידע שלה בנושא.⁶⁶

יחד עם זאת, היא חשה שעיסוקיה בבית ובחוץ נחותים ביחס לעיסוקיו של זלמן, הן בעיניו הן בעיניה, ותמיד ליווה אותה מוסר כליות על הזנחת הילדה בשל ענייניה המגוונים.⁶⁷ מכאן פרצה הזעקה: 'ויתור, ויתור, ויתור'.⁶⁸ רחל נאלצה לפצל

מיומנים אישיים' (מתורגמים מרוסית ע"י יוכבד בת-רחל), אוקטובר-נובמבר 1977, ארכיון יד טבנקין, אוסף אוה טבנקין 1/15. ואכן המחקר בן ימינו קובע שמחלה, בעיקר כאשר היא קשורה למצוקות נפשיות, מאפיינת נשים המתקשות להתמודד עם מטלות החיים. ראו: ס' סונטאג, המחלה כמטאפורה, תל-אביב 1980; מ' פרנץ, מעבר לעוצמה, תל-אביב 1991, עמ' 325.

63 יומנה, 3.4.1929. ארכיון גנזים כ-248A 41269.

64 אם כי מיכל זמורה, קרובת משפחה של זלמן, סיפרה בזיכרונותיה כי זלמן טיפל בילדה והקדיש לה זמן רב (בעיקר בשנים מאוחרות יותר). ראו: מ' זמורה כהן, רפרטואר אישי, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 138-140.

65 אריך פרום מתייחס לטיפוסים האידיאליים, במובנו של הארכיטיפוס של יונג, וטוען שלא כל אב ואם מתנהגים כך. אהבה אימהית שונה מאהבת אב בהיותה בלתי מותנית (ראו: א' פרום, אמנות האהבה, תל-אביב 1975, עמ' 44). שלא כמו האימהות, האבהות היא מושג חמקני, האימהות הגופנית היא מחזה גלוי לעין, דרמטי ביותר. ריץ' (לעיל, הערה 11). יש המספקים הסבר ביולוגי לשוני בין הגבר לאישה ביחסם לילד. ראו: M. O'Brien, *Politics of Reproduction*, Boston 1981.

66 יומנה, כסלו תרפ"ו, בתוך הגת', אדם כמו שהוא (לעיל, הערה 1), עמ' 291.

67 ראו למשל במכתבה משליחותה בוורשה לדבורה דיין בנהלל, שם שהתה רודה. 29.7.1938, ארכיון גנזים 248A מכתב מס' 262.

68 יומנה [ללא ציון תאריך], ארכיון גנזים כ-248A 41269.

את משאביה הפיזיים והנפשיים, ולמצוא זמן וכוח גם לעיסוקים הקשורים בחינוך ובטיפול בילדה, זאת כאשר זלמן מדרבנה כל העת במכתביו שלא להרפות ממאמצי הטיפול והחינוך. הוא המליץ לה להגדיל את התקציב שייעדו למורה פרטית כדי להוסיף שעות חינוך;⁶⁹ דרש ממנה לחגוג במועד את יום הולדתה של רודה,⁷⁰ לתקן את שגיאות הכתיב שלה, לשחק עמה משחקי חשיבה, ולהכין במשותף אוסף בולים.⁷¹ מעבר לשאלות העקרוניות של חינוכה ולדרישות הללו, הוטרדה רחל גם משאלות פרזואיות כמו מי ישגיח על הבת ויטפל בה בימי חופשת הקיץ או בימי היעדרותה מהבית לרגל עיסוקיה ועבודתה.⁷² מכתביה הרבים לזלמן, בעיקר בעשור הראשון לחייהם המשותפים, חושפים את טרדותיה היומיומיות שעיקרן טיפול ודאגה לרודה.

תחושת הקיפוח הקצינה את דעתה של רחל על מעמדה המופלה של האישה הנשואה והאם בהשוואה לזה של הבעל והאב. היא התמרמרה על שחייה כאם וכרעייה כה שונים מחייה בעבר כאישה עצמאית. הברידות, הקשיים היומיומיים והוויתור על חיי תרבות וחברה שבהם הייתה מורגלת נתנו בה אותותיהם,⁷³ והיא הבינה שכל עוד לא יחולו שינויים בחברה, ובראש ובראשונה בדפוסי המשפחה, לא תתחולל תמורה אמיתית בחיי האישה.

מסגרת חייה של רחל נעשתה צרה לה, שאיפות רדומות ניעורו, ותסיסה פנימית תבעה ממנה לחולל שינוי בחייה.⁷⁴ אמנם גם בעבר היו תקופות שבהן ביקשה

69 במכתבו מברלין ב-26.10.1928, בתוך הגתי, החופים השנים (לעיל, הערה 1), עמ' 196.
70 גם כשהתאריך לא היה נוח לרחל. ראו: מכתבו מקנדה [ללא ציון תאריך, כנראה 1932]. שם, עמ' 229.

71 במכתבו מניו יורק [ללא ציון תאריך, כנראה 1932], ארכיון גנזים 248A.
72 רחל נסעה לחו"ל בשליחיות שונות. בין השאר היא נסעה בשנת 1927 לבזל כצירה בקונגרס הציוני ה-15 ולקחה עמה את רודה שנשארה בבית ידידים; בשנת 1930 היא נסעה באופן פרטי והייתה אמורה לשלב זאת בקונגרס האינטרנציונל המקצועי בסטוקהולם אך לבסוף לא הגיעה לשם; ב-1931 נסעה לבזל עם עדה פישמן כנציגת מועצת הפועלים בוועידת ויצ"ו העולמית; ב-1932 נסעה לשמונה חודשים כשליחה בליגת החברות בארצות הברית; ב-1936 נסעה לציריך למועצת ויצ"ו העולמית; ב-1938 נסעה כשליחה מטעם 'החלוץ' לפולין לשלושה חודשים; ב-1947 נסעה בשליחות לגרמניה לסייע לשארית הפליטה. לפני נסיעה זו השתתפה בקונגרס הציוני ה-22 בבזל, הקונגרס הראשון אחרי השואה, בדצמבר 1946.

73 יומנה, 31.1.1929, ארכיון גנזים כ-41269 248A.

74 יומנה, 24.9.1929, שם.

לחולל תמורה בחייה,⁷⁵ אבל כעת המציאות הגבילה את צעדיה. מחקר בן ימינו טוען שבתפיסת האימהות יש שילוב בין התפקיד, כפי שעוצב על ידי החברה המסוימת (בהתאם לתפקידי המינים באותה חברה), לבין הפן האישי של האישה הכולל את תכונותיה, ההיסטוריה האישית שלה, עיסוקיה וקשריה החברתיים מחוץ למשפחה ובתוך המשפחה הגרעינית והמורחבת.⁷⁶ ואמנם, כוחות הנפש והגוף שנדרשו מרחל לקיום חיי המשפחה לא הותירו לה מספיק מרחב כאדם אוטונומי. עמדתה הגורפת כלפי האימהות כמהות האישה התרככה, וכעת, לאחר שהתנסתה בעצמה בתפקיד תובעני זה, היא הבינה שצורכי האמהות לא תואמים תמיד את צורכי ילדיהן, אלא נמצאים עמם בקונפליקט. האימהות, אף אם היא מרכזית ביותר בחיי האישה, היא רק חלק מזהותה הנשית. גישה זו, לפיה האימהות היא רק חלק מן הזהות הנשית ולא חופפת לה לחלוטין, רווחת מאוד בימינו. האמהות והילדים הם בעלי צרכים נפרדים, ובמבנה החברתי הקיים מתמלאים צורכי הילדים תוך דיכוי צורכי האמהות.⁷⁷

אך מעבר להבנה מורכבת יותר של תפקיד האימהות בזהות הנשית, התקוממה רחל כנגד חלוקת העבודה המסורתית המטילה על האישה את הדאגה הבלעדית למשק הבית, אף אם היא אינה מוכשרת לכך. היא ביקשה מזלמן שישנה את אופי עבודתו ואורח חייו, אך הבינה שהשינוי צריך לבוא בעיקר מתוכה ואף מנתה באופן ממשי את צעדיה. לאחר ששקלה כיוונים אחדים, ביניהם אף מעבר לקיבוץ, נמצא הפתרון בשכירת פועלת שתשחררה מהמטלות הללו. פתרון זה לא חולל שינוי מהותי בחלוקת התפקידים, אלא הוציא חלק מתפקידיה של רחל לגורם חיצוני.⁷⁸ פתרון זה מבטא חוסר אונים של רחל, והבנה כי אין ביכולתה לשנות את תפקידיה במשפחתה, שכמו משפחות רבות בחברה החדשה, לא ויתרה על הדפוסים המסורתיים.

75 היא הזכירה זאת ב- 1918, 1917, 1916, 1914, 1912, 1905.

76 ראו: L. Braverman, 'Beyond the Myth of Motherhood', Mc M. Golddrick., C. M. Anderson, F. Walsh (eds.), *Women in Families: A Framework for Family Therapy*, New York 1989

77 ראו: J. Lorber, *Paradoxes of Gender*, New Haven-London 1994

78 יומנה [ללא ציון תאריך, כנראה 1937]; וראו בתוך הגתי, אדם כמו שהוא (לעיל, הערה 1), עמ' 348.

ה. 'האמהות קוראת והמושגים המקובלים גודרים את הדרך בפניה'⁷⁹ – מאבק נגד אפליית האימהות

כאמור, מתחילת פעילותה הציבורית ובמשך כל חייה, הקדישה רחל מקום נכבד לנושא האימהות, מתוך כוונה לתמוך בנשים ולעודדן שלא לוותר על לידת ילד, ולסייע להן להתמודד עם הקשיים החברתיים, הכלכליים והנפשיים הכרוכים בגידולן. לצורך כך היא הייתה מעורבת בהקמת 'ארגון אימהות עובדות' בתוך 'תנועת הפועלות' – ארגון שנועד לתמוך גם בעקרות-בית וגם בנשים עובדות, והקים מוסדות טיפול וחינוך לתינוקות ולילדים שישחררו את האמהות. אולם את עיקר מרצה הקדישה להעלאת מודעות החברה לנושא, ובעיקר לחינוכן של הנשים להכיר בערכה של האימהות ולא לציית לנורמות החברתיות הנפסדות. באותה תקופה, שנות השלושים והארבעים, מרבית הנשים ביישוב החדש נישאו, אך שיעור הלידות היה מצומצם,⁸⁰ אם בשל מניעת היריון ואם בביצוע הפלות מלאכותיות. בדרך כלל היה זה עקב קשיים כלכליים,⁸¹ אבל גם בשל שאיפת הנשים להגשים את ערכי החלוציות (התיישבות, עבודה יצרנית וחיי קולקטיב), וחששן שהם לא יעלו בקנה אחד עם טיפול בילדים. רחל התרעמה על כך שהאימהות לא הוצגה כאחד הערכים החשובים ביותר בחברה החלוצית, אם לא החשוב מכולם, ושבדיונים הציבוריים הרבו לעסוק בענייני עבודה והתיישבות והזניחו את נושא המשפחה. במיוחד הפנתה אצבע מאשימה כלפי החברות שהפנימו תפיסות אלה: 'מדוע ככה חינכו אותנו, ומדוע מחנכות אנו את בנותינו אחרינו, שלא תדענה את הערך העצום הזה?'⁸²

אף כי יחסה של רחל כלפי ערך האימהות נעשה מורכב יותר, והיא הבינה את המחיר האישי שמשלמת האישה באיבוד עצמיותה ויכולתה ליצור ולממש עצמה, עדיין ערך האימהות המשיך להיות מרכזי מאוד, אם כי כבר לא בלעדי, בהגדרתה את הזהות הנשית.⁸³ היא המשיכה להאמין שאין האישה מגיעה לשלמות מבלי

79 ציטוט מתוך כצנלסון, שליווני ואינן (לעיל, הערה 31), עמ' 15.

80 ר' בקי, 'הנוהג בנשואין ובילודה בקרב השכבות השונות של הישוב והשפעתו על עתידנו', ד' גורביץ, א' גרץ ור' בקי (עורכים), העליה, היישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסייה בארץ-ישראל, ירושלים תש"ה, עמ' 205; 243.

81 שם. ראו גם במכתבה של גיטל לליליה בסביץ, 7.2.1946, בו היא מספרת על חששה לאבד את מקום עבודתה בגלל הריונה, ארכיון יד טבנקין, אוסף ליליה בסביץ 5/25/15.

82 כצנלסון, שליווני ואינן (לעיל, הערה 31), עמ' 15.

83 כפי שהפמיניזם המודרני של שנות השבעים והשמונים בארצות הברית ובשנות התשעים ואילך בישראל, נאבק כנגד הגדרה מצמצמת של הנשיות. העולם המודרני והפוסט-מודרני

להגשים את האימהות, אבל התרעמה על המגבלות שהיא מטילה על הנשים. קושי הנשים לשלב בין אימהות לעבודה גרמו לדחיקתן של האמהות לפעילות במשק ביתן בלבד, ורחל הצטערה על אובדן הישגיהן מן הימים שעדיין לא היו מחויבות לצורכי המשפחה.⁸⁴ חלוצות שבימי רווקותן פרצו דרך חדשה, שבו לאחר שהקימו בית לתפקידיהן המסורתיים וכוננו את זהותן לפי תפקידן המשפחתי, בעוד הגברים המשיכו להגדיר עצמם קודם כול דרך מקצועם ותפקידם החברתי.⁸⁵ מבנה משפחתי זה גורם לדעת רחל עוול לשני המינים, אך במיוחד לאישה שצריכה לעבור שינוי קיצוני בזהותה עם נישואיה:

האם לא מגוחך יהיה שנערה כזאת, כשהיא נכנסת לחיי משפחה, חושבת ברצינות גמורה שהיא תארגן את חייה כאמה וכסבתה [...], שהיא תשרת את הילדים ואת הבעל ושהיא תהיה מאושרת. [...] מדוע הוא חי את חייו בחייו והיא את חייה חיה ברגעים ובהפסקות, אחרי סיפוק צרכי הבית, צרכי הילד וצרכיו שלו. מדוע נחל חייה הוא רק נחל צדדי, נעדר ערך, על יד שטף החיים העיקרי שלו, במה הוא עולה עליה?⁸⁶

רחל התאכזבה מהנשים שהפנימו את התפיסה הגברית הרואה בהן אחראיות בלעדיות לצורכי המשפחה, והצניעו את שאיפותיהן האחרות.⁸⁷ למרות הטפתה לאימהות היא לא הסכינה עם התפיסה הגברית הסטריאוטיפית הרואה את אושרה של האישה בהיותה אשת איש ואם לילדים,⁸⁸ וכינתה את האם 'שביות האימהות'.⁸⁹ גם תפיסה זו הקדימה את זמנה, שכן כעבור שנים רבות טענו פמיניסטיות רדיקליות שהאימהות פוגעת ומגבילה את הנשים, וערכי המשפחה

טוען שהאימהות כבר איננה המגדיר המרכזי של הזהות הנשית, אלא יש ריבוי זהויות של הפרט וניתן לו חופש בחירה ביניהן. אדריאן רייץ' טוענת למשל שהאימהות אינה אלא ממד אחד בישות הנשית. והנשים מנסות להתגבר על ניסיון הדורות לקבע את התפיסה שאישיותן מתבטאת רק דרך האימהות. ראו: רייץ' (לעיל, הערה 11), עמ' 9; 323.

84 ר' כצנלסון, יסודות תנועת הפועלות (לעיל, הערה 24); כמו כן: יומנה, ט"ו בחשוון תרפ"ט, ארכיון גנזים, כ-248A 41269.

85 גם בימינו כך. ראו: א' פרידמן, באה מאהבה: אינטימיות וכוח בזהות הנשית, תל-אביב 1997, עמ' 15.

86 יומנה 1.3.1929, ארכיון גנזים כ-248A 41269.

87 ספרה של רודה'לה (לעיל, הערה 41), חוברת ב [ללא ציון תאריך, כנראה 1923].

88 היא ציינה שהבעל חושב שאשתו מאושרת בפעילותה בתחום המשפחה ורואה את מצבה לטבעי. ראו יומנה, 30.12.1928. צוטט אף בדברי פועלות (לעיל, הערה 27), עמ' 226.

89 יומנה, ט"ו בחשוון תרפ"ט, ארכיון גנזים כ-248A 41269.

והאימהות משמשים כלי שליטה בידי הגברים לשעבוד הנשים לאינטרסים שלהם.⁹⁰ ואולם, רחל לא הרחיקה לכת והסתייגה כי 'לא יד זדונית מתעללת באשה'.⁹¹ היא הפנתה אצבע מאשימה כלפי החברה, שלא השכילה לסייע לאמהות לנתב את כוחן ואת כישוריהן גם לתחומי פעילות נוספים, בעיקר בהקמת מוסדות עזרה לטיפול בתינוקות ובילדים. כבר בוועידת הפועלות השלישית (1926) היא הביעה את אמונתה שזו הדרך הנכונה 'לשחרור האשה מחיי הבית והדאגה לילד', שתסייע לה 'להפנות את זמנה לחיים הצבוריים, לעבודה'.⁹² תחושת הקיפוח בחייה האישיים תועלה למאבק ציבורי למען הנשים כולן:

אני מזמן חדלתי לראות את האידיליה בחיי משפחת הפועל. אני רואה את הסבל. [...] האם הצעירה כולה שקועה בחייה הפרטיים והיא עיוורת וחרשת לענייני חיינו. [...] מתוך הרגל דורות מרגישה האשה תמיד איזה נטל של חטא. כל אשה מרגישה שהיא חוטאת: לילד, לבית, לרצפות. היא עובדת הרבה מאד והיא תמיד מונה את חטאיה. האשה היא רק הד של חיי החבר.⁹³

היא לא היססה לקבוע כי שני יסודות החיים, העבודה והמשפחה, הם 'אויבים בנפש חיי הפועלת',⁹⁴ והתרעמה על כך שבחיי הפועל אין התנגשות בין שני היסודות הללו, בעוד אצל הנשים התמקדות ביסוד אחד פוגעת בשני. היא חששה מכך שהמוצא להתנגשות זו יהיה בויתור על יסוד האימהות למען צו החברה, מפני שהחלוצות אינן מבינות שזהו מקור האושר. היא ביקשה לעודדן שלא לוותר על האימהות וכתבה 'את תהיי אם. איזה תפקיד נעלה מחכה לך!⁹⁵ רחל הבינה שיש לסייע להן לחולל את השינוי, ודאגה להעלות כל העת את הנושא למרכז

90 פמיניסטיות אלו פעלו בשנות השישים של המאה העשרים. ראו לדוגמה: בבואר (לעיל, הערה 11); באדינטר (לעיל, הערה 11); A. Oakly, *Woman's Work: The Housewife, Past and Present*, New York 1974

91 כצנלסון, יסודות תנועת הפועלות (לעיל, הערה 24).

92 ר' כצנלסון, 'היסודות התרבותיים של תנועת הפועלות בארץ' (הרצאה בוועידת הפועלות השלישית, 1926), בתוך דוח הוועידה, ארכיון העבודה, IV-2-2-230. ראו שם גם את 'תשובת רחל כצנלסון על הוכחים'.

93 ר' כצנלסון, 'הרצאה באספת פועלות בתל-אביב, 1929', ארכיון העבודה, IV-2367-1-72-250.

94 ר' כצנלסון, יסודות תנועת הפועלות (לעיל, הערה 24).

95 שם.

הדיון: 'חזון האמהות נגזל מהבחורה זמן רב וזה יוצר התרוששות פנימית. [...] אנחנו צריכים את ענין האמהות והילד להעמיד במרכז הדברים'.⁹⁶

רחל עמדה על אופייה הגברי של המהפכה הציונית, וראתה בה גורם המחבל בהשתלבות הנשים בה ומעכב את השינוי שייחלה לו בדמותה של האישה. לדבריה, קשה לקבל שגם בארץ, ולא רק בגולה, קיים קיפוח של הנשים מצד ציבור הפועלים, הן בחיי במשפחה הן בחיים הציבוריים:⁹⁷

נימה הזאת – נימת אי-הסיפוק של האישה מסדרי עולם ומנהגיו, אי-הסיפוק מעמדתה בעולם זה, גם בעולם המתקוקן והחדש של ההתיישבות; אותו משהו בלבה של אישה 'יוצרת' ו'שות' זכויות' דוקא, שלא מצא עדיין את תיקונו.⁹⁸

כמו חלוצות אחרות גם היא נאבקה על השתלבותה בחברה החלוצית. אך בעוד רובן נאבקו למען קליטתן החברתית והמקצועית, והסתפקו בהאשמת חבריהן החלוצים על יחסם מבלי להתקומם כנגד אופייה הגברי של החברה,⁹⁹ הרי שרחל הבינה כי המכשול האמיתי להשתלבותן טמון באופייה הגברי של המהפכה. היא קיוותה שהנשים תוכלנה להעניק צביון חדש למהפכה הציונית, ולחולל שינויים מפליגים בתפיסה המגדרית של הנשים ושל הגברים גם יחד, שיביאו לתמורה מהותית בחברה. ראוי לציין שקולות אלה נשמעו גם מפי חברות נוספות, שחשו שהישגי החלוצים בתחומי העבודה והשמירה אינם מספקים, מפני שהעולם הישן 'הוא לגמרי לא נהרס – הוא חי וקיים בתוכנו רק בשינוי צורות – וזה הוא התהום'.¹⁰⁰

96 ר' כצנלסון, 'דברים בסמנריון של חברות שנערך בשנת 1938 בורשה', פרוטוקול מהתיעצות החברות, ורשה 17-16 באוקטובר 1938 (הוצאת הסתדרות 'החלוץ' בפולין, המרכז, מחלקת החברות), ורשה דצמבר 1938, עמ' 4-3. ההדגשה במקור.

97 ר' כצנלסון, הרצאה בשבוע לימודים מטעם מועצת הפועלות במשק הפועלות בפתח-תקוה, 24.10.1945. ארכיון גנזים כ-248A 41159, עמ' 2.

98 ר' כצנלסון, 'שיחות' (1938), בתוך הנ"ל, מסות ורשימות, תל-אביב 1946, עמ' 264-265.

99 כפי שהתלוננה חברה על יחס הגברים אל הנשים: 'בלתי חברי, בלתי צנוע, נלעג ועלוב הוא הלעג'. [ללא ציון שם], דבר הפועלת, שנה ג', חוב' 8 (25.10.1936), עמ' 144.

100 אוה טבנקין במכתב לרחל [ללא ציון תאריך, כנראה משנת 1933]. ארכיון גנזים 248A 59164/1.

ו. החינוך כמסלול להחלת שינויים מגדריים

הראייה המורכבת של האימהות, מצד אחד כערך נעלה וייחודי, ומצד שני כגורם מגביל, הובילה את רחל בפעילותה בקרב הנשים. לא נעלמו מעיניה קשיי האימהות, וחוסר השוויון המגדרי שרווח גם בחברה החלוצית אשר חרטה על דגלה ערך זה. היא הבינה שלא רק בחברה המסורתית נופלות המטלות המשפחתיות בעיקר על הנשים, ולכן הבינה את ההתנגשות המתמדת בין העבודה מחוץ למשק הבית לבין האימהות. מכאן היא הגיעה למסקנה המתבקשת, שיש ליצור דפוס אימהות חדש שמצריך שינוי בדפוסי המשפחה והמבנה החברתי. התנאי המקדים להחלת שוויון בין גברים לנשים הוא במודעות להבדלים בין המינים, אשר יוצגו כשונוות ולא כניגוד. היא הבינה שנדרש לכך תהליך איטי וממושך הכרוך בטעויות ובכאב, מפני שקשה לשרש מכשולים בני דורות רבים. אך סברה כי תהליך זה הכרחי.

רחל האמינה בנחיצותו של המאבק הקשה לשילוב בין עבודה ואימהות, חינוך הילדים, יצירת יחסים הוגנים בין המינים, וביטוי נשי מקורי.¹⁰¹ מתוך מודעות לשינויים החלים במבנה המשפחה בעידן המודרני, הבינה כי 'מושג הנשואין בסימן של תנועה. המושגים של הדורות הקודמים חדלו להיות עבורנו מושגים מקובלים ומוסכמים'.¹⁰² אבל נוכחה לדעת שהשינויים לא מספקים דיים, וכוחה המהפכני של התנועה החלוצית נעצר על סף הבית. גם במחקר בן ימינו נמצא שמוסד האימהות, על השלכותיו המקפחות, ממשיך דפוסים מסורתיים ויוצר קונפליקט בין שאיפות הנשים לשחרור לבין תפקידיהן כרעיות וכאימהות.¹⁰³

אי אפשר להמשיך ללכת בדרכים המקובלות, בדרכים הרגילות. אנחנו צריכים ליצור נורמות אחרות של חיים. מה מותר ומה אסור, איך עלינו לחיות. עלינו לגשת לפתרון השאלה בדרכים חיוביות, אבל הכרחי לגשת עם האזמל הזה ביד. להתחיל להתעניין מה נעשה בבית החבר. הכרחי. זה לא נעים ביותר, אבל אנחנו מוכרחים לעשות זאת.¹⁰⁴

101 ר' כצנלסון, 'תפקידי הסמינר', הרצאת הפתיחה בסמינר הפועלות הראשון, 6.6.1937. ארכיון גנזים כ-42508-A.

102 כצנלסון, יסודות תנועת הפועלות (לעיל, הערה 24).

103 ראו ד' ביאל, ארוס והיהודים, תל-אביב 1994, עמ' 182.

104 דבריה בשיבת הועד הפועל של ההסתדרות, 1.10.1939, ארכיון העבודה, פרוטוקול הועד הפועל של ההסתדרות, כרך 40, עמ' 6.

רק בכינון יחסים שוויוניים בין בני הזוג טמונה האפשרות לשחרור האישה מהמאבק התמידי בין יסוד העבודה ויסוד המשפחה. חלוקת תפקידים שוויונית במשפחה תחולל שינוי לא רק בחיי בני הזוג אלא אף בקברה – בעל תומך הדוגל בשוויון בחלוקת הנטל המשפחתי, יסייע לאישה לשלב בין עבודה ומשפחה.¹⁰⁵ הקשר בין בני הזוג חייב להיות מושתת על יחסי חברות, שוויון, הבנה ועזרה הדדית. לצורך כך נחוץ חינוך שיוביל לגיבוש תפיסה חדשה זו, וימצא את ההרמוניה בין שני היסודות בחיי האישה. החינוך צריך להתחיל בראש ובראשונה בקרב החברות שהפנימו את התפיסה המסורתית הסטריאוטיפית, ומטרתו לחולל שינוי בתודעתן העצמית, ללמדן להבין את ערך האהבה ולהדריך אותן לחיי משפחה ראויים. כך יתאפשר להן לעצב מחדש את חיי המשפחה ולהשתלב בחיים הציבוריים בעבודה ובפעילות חברתית. אך לא רק לנשים יכוון החינוך לחיי משפחה אלא גם לגברים, שלהם תפקיד חשוב בשחרור הנשים.¹⁰⁶ בסופו של דבר תוביל הפעילות החינוכית לא רק לעיצוב דמות אישה חדשה, אלא גם לעיצוב דמות חברה חדשה: 'אנו יודעות את ההתנגשות הנצחית בין המינים ואת ההתחרות ביניהם בכל שדות החיים ואנו גם יודעות שהגבר הוא בן-ברית לנו ושכלי עזרתו ועידודו לא נשחרר את עצמנו'.¹⁰⁷

ז. המאבק על חשיבות החינוך ב'תנועת הפועלות'

בהתאם לתפיסתה שחינוך הנשים הוא תנאי מקדים לכל שינוי, טענה רחל שהתפקיד החינוכי צריך להיות מטרתה העיקרית של 'תנועת הפועלות'. היא השקיעה את מאמציה בהעלאת המודעות לחשיבות החינוך לפועלות, ופעלה לייסודן של מסגרות חינוכיות נפרדות לנשים: 'מה עלינו לעשות? איזו פעולה טובה עלינו לעשות בכדי להזיז את העגלה. [...] השאלה היא למעשה: איך לחנך את הפועלת בארץ? כשכל אחת מאתנו תשוב הביתה והיא מלאה תסיסה, מה תגיד לפועלת?'¹⁰⁸

105 כצנלסון, יסודות תנועת הפועלות (לעיל, הערה 24).

106 גם במחקר בן ימינו נטען שהשינוי בתפקידים מגדריים יחול כאשר תתקיים הפרדה בין האם לילדה, וכך תתאפשר כניסת הגברים לתחום הטיפולי. ראו: E.N. Glenn, G. Chang, L.R. Forcey (eds.), *Mothering, Ideology, Experience and Agency*, New York & London 1994

107 ר' כצנלסון, 'על הפרק בתנועת הפועלות', דבר הפועלת, שנה ה', חוב' 2-3 (29.5.1938), עמ' 44.

108 כצנלסון, יסודות תנועת הפועלות (לעיל, הערה 24).

לראשונה נידון נושא חינוך הפועלות בוועידת הפועלות השלישית בשנת 1926.¹⁰⁹ הודות לרחל נקבעה ישיבה בעניין זה, והיא נשאה בה את ההרצאה המרכזית. עד אז התייחסו הדיונים בנושא חינוך הפועלות להכשרה מקצועית בלבד (בעיקר חקלאית),¹¹⁰ וגם עתה לא ניתן לנושא זה מקום מרכזי ויעיד על כך שיבוצו בסוף ימי הוועידה. כמו בעבר, גם כאן ייחדה הוועידה בדיוניה והחלטותיה מקום רב יותר לבעיות העבודה החקלאית ולהכשרת הפועלת להתיישבות, ואולם בעבור רחל ועידה זו סימנה ציון דרך חשוב, משום שלראשונה הודגש בה באופן משמעותי הצורך בפעילות חינוכית ותרבותית לפועלות, שתדגיש לא רק הכשרה חקלאית והכנה לחיים בקיבוץ ובמושב, אלא גם חינוך ערכי.

אך בהישג זה לא היה די, כיוון שבמהלך השנים הבאות תחום חינוך הנשים היה דל, מלבד הכשרה מקצועית חקלאית ולימוד עברית, ורחל שבה ודנה בצורך לקיים פעילויות חינוכיות בקרב החברות. לא אחת עמדה יחידה בדרישתה, והתריעה על אוזלת היד בפעילות התרבותית בקרב הפועלות ועל העדפת מטרות אחרות של ההסתדרות ושל 'תנועת הפועלות' תוך התעלמות מצרכיה התרבותיים והחינוכיים המיוחדים של הפועלת.¹¹¹ לטענתה, 'תנועת הפועלות היא קודם כל תנועה חינוכית. זה טעמה העיקרי'.¹¹² אף שהבינה שיישומה של השקפת העולם בחיי המציאות אינה פשוטה והיא מושפעת מגורמים כלכליים ופוליטיים, לא רק הסיבות הללו גרמו לדעתה להיקף המצומצם של הפעילות, אלא גם 'חוסר כיוון מתאים'.¹¹³ היינו: מרבית העוסקים בחינוך ובפעולות תרבותיות (לא רק לנשים) לא העניקו לכך חשיבות ראויה, ונכשלו בהבנת מטרותיה של העבודה החינוכית בקרב נשים.¹¹⁴ הם הסתפקו בהכשרה מקצועית ובפיתוח הכרה מעמדית, ולא

109 פרוטוקולים של הוועידה, ארכיון העבודה IV-2-2-230.

110 כך בניסוח מגמות התנועה בוועידת הייסוד בשנת 1921, נכלל הצורך בחינוך בדרישה להקים חוות לימוד, בעיקר להכשרה חקלאית. ראו: 'החלטות ועידת הפועלות הכללית', הפועל הצעיר, יד, 23 (כ"ט באדר ב' תרפ"א), עמ' 19-20. וכך אף בוועידה השניה בשנת 1922. ראו: 'ועידת הפועלות', הפועל הצעיר, טו, 37 (ט"ו באלול תרפ"ב), עמ' 10-13.

111 ראו לדוגמה: 'הכנוס לפעולתנו התרבותית במושבה', פנקס הסתדרות העובדים העבריים בא"י, 6-5 (סיון-תמוז תרצ"ז; מאי-יוני 1937), עמ' 14; פרטיכל ישיבת המזכירות של מפלגת מפא"י עם חברות מועה"פ מיום 13.2.1930 ארכיון מפלגת העבודה 4-7-1930-14.

112 ר' כצנלסון, 'מתוך הדיון על 'דבר הפועלת' (דברים במושב העשירי של מועצת הפועלות 1-2 ביוני 1934), דבר הפועלת, שנה א', חוב' 4 (26.6.1934), עמ' 92.

113 כצנלסון, תפקידי הסמינר (לעיל, הערה 101).

114 ר' כצנלסון, 'על הפרק בתנועת הפועלות' (הרצאה בכינוס חברות מפלגת מפא"י, פברואר 1940), ארכיון מפלגת העבודה 6-15-2-1940-6.

הבינו את חשיבות המוקדים הנוספים ההכרחיים לדעת רחל: השלמת הידע בתרבות העברית ופיתוח מודעות מגדרית, כבסיס עיקרי לשינויים בדמות העבריייה החדשה. ראוי לציין שבהסתדרות וב'תנועת הפועלות' היו פעילים שהכירו בחשיבות דרישותיה, אך חרף הכרזותיהם המאבק לא נשא פרי.¹¹⁵

לא רק חברים התעלמו מקולה, אלא גם חברות, שצינו בזלזול ש'המדבר על נחיצות עבודה תרבותית בין החברות [הוא בעינינו] בחזקת אדם תלוש המציאות'.¹¹⁶ הן לא הכירו בנחיצותה של פעולה תרבותית ייחודית בקרב נשים, וטענו שעל מועצת הפועלות להתפנות למשימות אחרות. הדאגה לתרבות ולחינוך של כל החברים, כך סברו, מוטלת על ועדת התרבות של ההסתדרות.¹¹⁷

כנגד טענות אלה ענתה רחל שאף ש'בתנועת הפועלות, בתור תנועה מחנכת, צריכה הפעולה התרבותית להיות אחד היסודות',¹¹⁸ לא הוגשם העניין כראוי. היא מנתה את הנדרש כדי לקיים פעולה חינוכית אינטנסיבית ומעמיקה: הקמת כתב עת, ספרייה לחברות, 'קלובים' לפועלות, ידיעון (בולטין), פעילויות לימודיות שיטתיות, ומסגרות חינוכיות נפרדות לנשים. היא לא התעלמה מגורמים נוספים להצלחת הפעילויות הללו, כמו עזרה ארגונית, ולכן הדגישה את חשיבות יצירת מסגרות חלופיות לחלק מהמטלות המשפחתיות, שתשחררנה את הנשים, פיזית ונפשית, ותעביר חלק מתפקידיהן לקהילה. בכך באה לידי ביטוי גם תפיסתה שאי אפשר לחולל שינויים עם 'רשימת קניות', תוך הדגשת הניגודים בין הגברים לנשים, אלא חשובה ההדדיות ויצירת האינטראקציה ביניהם. הנשים תעוררנה לפעילות, אבל החברה כולה צריכה להכיר בחשיבות השינויים במשפחה ובחברה, ולסייע בכך.

את כל שנות פעילותה במועצת הפועלות הקדישה רחל למימוש השקפתה זו, בהרצאות, בדיונים, בכתיבה, בארגון ימי עיון, שבתות תרבות ושיעורי ערב לנשים

115 כמו למשל פעיל התרבות יעקב זנדבנק, בסמינר הפועלות הראשון ב-1937. ראו: יומן הסמינר (ללא ציון המחבר), הוצאת מועצת הפועלות. ארכיון תנועת העבודה IV-56-407-230. ראו גם:

'בת-רחל', 'ועידת הפועלות החמישית', מבפנים (1942), עמ' 9-16.

116 רבקה, 'העבודה התרבותית', דבר (28.10.1931).

117 כך למשל טענה גולדה מאירסון בישיבת המזכירות של מפלגת מפא"י – קודם חשוב לדאוג להכשרה מקצועית לפועלות ואספקת מקומות עבודה. ראו: פרטי-כל ישיבת המזכירות של מפלגת מפא"י עם חברות מועה"פ, מיום 13.2.1930. ארכיון מפלגת העבודה, 14-1930-7-4.

118 בהרצאתה (לעיל, הערה 114).

שבהם לעתים השתתפה כמורה לעברית וכמרצה לתנ"ך. כך התבטאה אחת החברות לאחר הרצאתה: 'רחל נשאה] הרצאה מיוחדת במינה ובגישתה על חיי משפחה – דברים מְסֵרִים ומעלים גם יחד'.¹¹⁹ אחד ממפעליה החינוכיים שבו השקיעה מאמצים רבים, היה קיום סמינרים לנשים – ימי לימוד מרוכזים בני שבוע או שבועות אחדים, בהשתתפות עשרות חברות. דרך פעולותיה אלה היא הגבירה את מודעות הנשים למקומן, שיפרה את ביטחונן העצמי וחיזקה את אמונתן שניתן לחולל שינוי.¹²⁰ אחת החברות ציינה שאחרי הסמינר היא 'חזרה בתשובה', כלומר, החלה להאמין בנחיצותו של ארגון נשים ותרבות נשים. אחרת אמרה כי 'הסמינר נתן דחיפה לחשוב, איך לחשוב'.¹²¹ אחת המשקיפות על עבודת הסמינר, פועה רקובסקי,¹²² שחוללה מהפכה בחייה האישיים והייתה חלוצה בפעילותה למען חינוך נשים יהודיות בגולה, אמרה: 'הסמינריון הצליח. אתן זקוקות ללמוד. כל זמן ששאלת הנשים עוד לא נפתרה – אזי יש צורך בפעולה מיוחדת. למדו לחוד והלחמו יחד. אין להם [לבחורים] מונופוליה על העבודה או על התרבות'.¹²³

ה. 'דבר הפועלת' כמחולל שינויים

חרף הצלחת מפעליה, בחירתה של רחל להתמקד בחינוך פגעה בתפקודה ב'תנועות הפועלות'. שלא כמו פעילות אחרות בתנועה, שהיו ברובן בעלות אוריינטציה חקלאית, היא לא חיפשה פתרונות תעסוקה לפועלות ולא הייתה מעורבת בהקמה ובניהול משקי פועלות וחברות פועלות – מפעליה היוקרתיים של 'מועצת

119 לאה ליכטנטל, במכתב למערכת דבר הפועלת בט' באב תש"ו, עם צאת ספרה של רחל מסות ורשימות. היא מתייחסת להרצאה משנת 1934, ארכיון גנזים 248A 3261/10.

120 ראו לדוגמה: 'השיחה המסכמת', יומן הסמינר [ללא ציון המחבר], הוצאת מועצת הפועלות. ארכיון תנועת העבודה IV-56-407-230.

121 פרוטוקול סמינר הפועלות, 1937, ארכיון יד טבנקין, אוסף ליליה בסביץ 12/4/15. ההדגשה במקור.

122 פועה רקובסקי (ליטא, 1865 – תל-אביב, 1955), נולדה למשפחה מסורתית מיוחסת. למדה בחדר מעורב ובבית ספר רוסי ואחר כך בגימנסיה רוסית. התמרדה כנגד קיום מצוות הדת וכנגד נישואין שנכפו עליה בגיל 16. למדה הוראה וייסדה בית ספר לילדות שלמדו בו גם עברית. כל שנותיה עסקה בהוראה לבנות יהודיות. ייסדה את ארגון 'בנות ציון', ומאוחר יותר את תנועת הנשים היהודיות 'יידישע פרויען ארגאניזציא' שעסקה בהקניית מקצוע לנשים ונלחמה למען זכויותיהן. תרגמה כעשרים ספרים וכתבה בכתבי-עת ביידיש ובעברית, בעיקר על מעמדן הנשים. בחייה עברה תלאות רבות וסבל אישי רב. עלתה ארצה פעמיים – בשנת 1920 ובשנת 1935. ראו עליה: פ' רקובסקי, לא נכנעתי, תל-אביב תשי"ב.

123 פרוטוקול סמינר הפועלות (לעיל, הערה 121).

הפועלות'.¹²⁴ תחום החינוך שבו ראתה את עיקר מטרתה היה משני בחשיבותו בסדר יומה של התנועה, לאחר בעיות פרנסה ומטרות אחרות של התנועה.¹²⁵ חוסר ההבנה מצד חברותיה ומגבלות נוספות גרמו לכך שפעלתנות וחוסר אונים פקדו אותה חליפות, והיא נתנה להם ביטוי ביומנה ובמכתביה.¹²⁶ האכזבה, הייאוש וחוסר התכליתיות הובילו אותה להחלטה שעליה למצוא נתיב נוסף לפעילותה, שבו תבטא את כישוריה ותממש את חזונה החברתי. נתיב זה היה התמסרותה לעריכת כתב עת של תנועת הפועלות.

הגיליון הראשון של דבר הפועלת, ביטאונה של 'תנועת הפועלות', ראה אור ב-11 במארכ 1934. מיום ייסודו מיקדה רחל את ענייניה ופעילותה סביב עריכתו, משלב איסוף החומר ועד הדאגה להדפסתו. ניתן לומר שלמרות היותו רשמית 'עיתון מטעם' ולמרות שהיו חברות מערכת נוספות, היה זה מפעל-חיים של רחל ובמשך שנים היה מזוהה עמה. כדברי דוד זכאי עיתונאי דבר: '[רחל] שייכת לאותו סוג עורכים שהם מעטים, שעם כל חופש הדיבור שהם נוהגים ועם כל הרצון לשתף רבים אתם, אין הם עושים את במתם פרוצה לכל והם מטביעים על הכל את רצונם, טעמם ורוחם. ידם לא קלה, אבל היא תמיד לברכה'.¹²⁷

בדבר הפועלת ראתה רחל יצירה תרבותית-חינוכית של 'תנועת הפועלות', המשפיעה בערוצים של סיפוק מידע, הסברה והקניית מושגי חיים, ותורמת לעיצובה של ישות עצמאית ונפרדת של האישה שאינה נתפסת עוד רק כרעיה וכאם.¹²⁸ במהלך 27 השנים שבהן ערכה את העיתון, היא ראתה את תפקידו כממלא יעדים חברתיים חשובים, וכמקום שבו תתבצע העבודה החינוכית המשמעותית ביותר.¹²⁹ בעיתון המיועד לפועלות (וגם לפועלים)¹³⁰ באו לידי ביטוי דעותיה בדבר חשיבות הפעילות החינוכית הנפרדת לנשים:

124 רחל ינאית הקימה וניהלה את משק הפועלות בירושלים; עדה פישמן את משק הפועלות בפתח-תקווה ומאוחר יותר את משק הפועלות עיינות; חנה מיזל את משק הפועלות בנהלל; חנה צ'זיק את חברות הפועלות בתל-אביב; וטובה יפה את קבוצת הטבק.

125 כדברי רחל ינאית: 'צריך הכיוון החקלאי להישאר הקו היסודי המסמל את מהות התנועה'. ינאית, 'שלבים', בתוך דברי פועלות (לעיל, הערה 27), עמ' 95.

126 ראו הגתי, אדם כמו שהוא (לעיל, הערה 1); החופים השנים (לעיל, הערה 1).

127 ד' זכאי, 'עם עשרים כרכי דבר הפועלת (דברים שנאמרו במסיבת חברים)', דבר (1955).

128 ר' כצנלסון, 'דבר הפועלת', דבר הפועלת, שנה א', חוב' 1 (11.3.1934), עמ' 1.

129 ר' כצנלסון, תנועת הפועלות, מפעליה ושאיוותיה, ב, תל-אביב תש"ב, עמ' 20-24.

130 כפי שציינה בדבר העורכת בפתח הגיליון הראשון (לעיל, הערה 128).

כאשר אשאל את עצמי, מה ריתק אותי לדה"פ [לדבר הפועלת] וע"י [ועל ידי] זה למועצת הפועלות בשעה שיכולתי למצוא סיפוק בתפקידים אחרים ובעבודה אחרת – הרי אחד הנימוקים הוא בודאי הקשר לעולמה הנפשי המיוחד של הפועלת הארצישראלית.¹³¹

רחל התוותה את דרכו של דבר הפועלת בהתאם להשקפת עולמה הציונית-חברתית והמגדרית. מסקירת תוכני העיתון ניתן לשרטט את דמות העבריה החדשה המעוצבת בו: אישה עצמאית המשלבת עבודה ופעילות ציבורית מבלי להתכחש לתכונותיה הנשיות ובמיוחד לתפקידי האימהות; אישה בעלת השקפת עולם איתנה, המוכנה להיאבק נגד דעות קדומות, הנוטלת אחריות על חייה ונאבקת על מקומה בחברה הגברית.

לאחר שנות פעילות רבות ציינה רחל בסיפוק: 'ומותר להגיד שאם תקראו בדבר הפועלת את המאמרים הפוליטיים של החברות וגם של חברות בעמדות אחראיות מאוד, תמצאו בהם נימה עמוקה של אימהות'.¹³² ובמקום אחר, בסקירת הישגיו של העיתון, היא כתבה שעיקר חשיבותו היה בכך שחינך את הקוראות לחיים נועזים – הגשמת האידאולוגיה הציונית והנשית בהתיישבות, בעבודה, בשמירה, בהתנדבות לצבא. היינו: 'בנכונות לעשות מעשים אשר מותחים את האדם עד קצה גבול היכולת'.¹³³

ט. סיכום: 'יש לנו פריבילגיה עצומה של אמהות ועלינו להשתמש בה'¹³⁴

ביסוד פעילותה הציבורית של רחל כצנלסון-שזר ניצבו שתי מטרות ארוכות טווח שהיו קשורות זו בזו: עיצוב דמות אישה עבריה חדשה ועיצוב של החברה היהודית המתחדשת בארץ-ישראל. כל מאמציה נועדו לחולל שינוי בדמותן ובאורח חייהן של הנשים, שלמרות נועזותן וחלוציותן שימרו את הבדלי המגדר המסורתיים. על פי תפיסתה של רחל, אישה עבריה היא אישה דעתנית ועצמאית המשלבת עבודה ופעילות ציבורית מבלי להתכחש לתכונותיה הנשיות ובמיוחד לתפקידי האימהות. בראש מעייניה של רחל עמד המאבק למען עיצוב מודל של

131 מכתבה של רחל כצנלסון לרבקה גובר [ללא ציון תאריך]. ארכיון גנזים א-93065-201.

132 ר' כצנלסון, 'דבר הפועלת' – אוטוביוגרפיה של תנועה (לעיל, הערה 25).

133 ר' כצנלסון, טיוטה למאמר או הרצאה [ללא כותרת וללא תאריך, כנראה 1944]. ארכיון גנזים כ-41198-248A.

134 ר' כצנלסון, יסודות תנועת הפועלות (לעיל, הערה 24).

אימהות חדשה, שלא תוציא מידי האישה את התפקיד הנעלה ביותר, אך גם לא תשאירו כמכונן בלעדי של אישיותה. היא קיוותה לעצב יחס חיובי לאימהות, שלא יסכן את הישגי החלוצות בטרם ילדו ילדים (כמו כיבוש העבודה והשמירה) הישגים שהיו נדבך חשוב בדמותה של העברייה החדשה.¹³⁵

המסר הסותר של החברה החלוצית – הטפה לשוויון מחד ודרישות ההורות מאידך – יצר קונפליקט בין תפקידי האם לבין רצונה להתמסר לפעילויות מחוץ למסגרת המשפחתית, קונפליקט שהיה שמור לנשים בלבד שכן הגברים היו משוחררים מבחירה זו. רחל ציפתה לשנות מן היסוד את חלוקת התפקידים ולכונן מערכת יחסים חדשה המושתתת על שוויון מגדרי, שתסייע לנשים להפנות את כישוריהן לפעילויות נוספות מבלי ליטול מהן את זכות האימהות. שלא כמו סימון דה בבואר שטענה מאוחר יותר שאין אפשרות להשיג שחרור פמיניסטי יחד עם מילוי תפקידי האימהות,¹³⁶ האמינה רחל בכל לבה שהדבר אפשרי. היא ביקשה למנוע מנשים לוותר על הקמת משפחה או על ילדים כדי לא לחבל במימוש שאיפותיהן, והטיפה להן לעסוק במגוון תחומים כולל גם תפקידים נשיים כמו חינוך וסיעוד. לדעתה, תכונות האימהות שלהן עושות אותן מתאימות יותר לכך והן מסוגלות להעשיר את החברה בערכים של סובלנות, חמלה ואהבה.¹³⁷ בכך באה לידי ביטוי תפיסתה המגדרית המורכבת של רחל, שבדומה לזו של תאורטיקניות פמיניסטיות בנות ימינו, מדגישה את הייחוד הנשי ורואה בה מקור לעוצמה.¹³⁸ 'אי אפשר לשכוח שאנחנו נשים והם גברים. לא צריך לשכוח. יש טבע שקובע את הדברים האלה. לחברה גוף אחר, פסיכיקה אחרת. על הדור הזה הוטל ליצור את הצורה ההוגנת של היחסים'.¹³⁹ רחל מעולם לא מחתה נגד השונות של הנשים, והתנגדה בתוקף לנטייתן לאמץ לעצמן תכונות גבריות כדי להשיג שוויון תעסוקתי וחברתי: 'נזהר רק, שלא נתכחש לעצמנו, שלא תשמע גם מבינינו [שלא תחשובנה גם הנשים] ביחס לכל רצון נאמן של האישה... התשובה: – 'רצון

135 שם.

136 דה בבואר (לעיל, הערה 11), עמ' 243-246; 354-356.

137 לכן היא תמכה בפעילות סוציאלית בתנועת הפועלות, בעוד חברות אחרות התנגדו לכך בטענה שהחברה המעורבת צריכה לדאוג לכך.

138 המושג 'שונות' עבר גלגולים רבים, החל מסימון דה בבואר, דרך הפרשניות שלה ועד לתאורטיקניות צרפתיות שהסירו ממנו את משמעותו השלילית והעניקו לו, כמו רחל, ערכים מועדפים. ראו סקירה ממצה של ההתפתחות התאורטית: 'פלדמן, ללא חדר משלהן: מגדר ולאומיות ביצירתן של סופרות ישראליות, בני ברק 2002, עמ' 73-57.

139 כצנלסון, יסודות תנועת הפועלות (לעיל, הערה 24).

להדמות לגבר¹⁴⁰. היא פעלה בכיוון ההפוך: מודעות הנשים לייחודן תחזק בהן את התכונות הנשיות ואת ערכן העצמי, ותסייע להן לחולל שינויים בחייהן ולהשתלב בחברה באופן שווה ומלא, תוך הכרה בהבדלים מגדריים.

המטרה השנייה של רחל נגזרה מהראשונה – עיצוב החברה בעזרת התכונות האימהיות. מעבר למאבקה להשגת יעדים מידיים, היא פעלה למען שינוי תפיסת עולם חברתית מקיפה. הסדר החברתי הקיים (הגברי) לא היה מקובל עליה, וחוסר השוויון נתפס בעיניה לא רק כחוסר צדק והיעדר שוויון הזדמנות (בעיקר בתעסוקה ובאפשרות למימוש עצמי), אלא גם כמבנה חברתי לקוי הסובל מגישה מגדרית מסורתית. היא ביקשה להאציל על החברה החלוצית הגברית תכונות אימהיות כאהדה, חמלה, הקרבה, התחשבות ותמיכה בזולת: 'רגש האימהות, שבבילים חדשים, הנו נשק עצום לעליית הפרט והכלל'.¹⁴¹ הדגשת התכונות האימהיות הנעלות מכל שאר תכונות האדם, הן בסיס חשוב לחברה כולה, מפני 'שהננו רחמניות יותר, שהננו צדקניות יותר, שהננו מגיבות אחרת'.¹⁴² היא האמינה כי באמצעות החינוך יחולו שינויים בדפוסי המשפחה והחברה כולה.

השקפתה של רחל בדבר האימהות בחברה החדשה ופעילותה להגשמת יעדיה החברתיים הושפעו ממהלך חייה האישיים וקורותיה כאשת איש וכאם. היא עצמה ייצגה מודל חדשני ומקורי ביחס לדמות שייעדה לעבריות החדשות בארץ-ישראל, ובדרכי עיצוב אותה דמות. למרות שהייתה חלק מהממסד החברתי, היא ניסתה לחולל שינויים ערכיים שלא תמיד הובנה כוונתם. גם הדרך שבחרה להגשמתם לא זכתה תמיד לתמיכה הראויה: מסגרות התמיכה והחינוך שהקימה לנשים, כתב העת הנפרד להן שהקימה וערכה, דאגתה לעקרות הבית והבלטת ייחודה של הכתיבה הנשית, כמו המרכזיות שהעניקה לאימהות בהווה הנשית – כל אלה היו רחוקים מסדר היום הציבורי, שהיה גברי בעיקרו. לכן נתפסה פעילותה לא אחת כשולית וכבלתי חשובה. עם זאת, במבט לאחור ניתן לקבוע את תרומתה החשובה והחלוצית לפיתוח מודעות נשית בחברה המתגבשת ובהשמעת הקול הנשי, שכיום השתרשו בשיח הציבורי.

140 ר' כצנלסון, 'על חבורת הפועלות', קונטרס, יז, של"ז (ה' סיוון תרפ"ח), עמ' 2.

141 כצנלסון, יסודות תנועת הפועלות (לעיל, הערה 24).

142 הרצאתה (לעיל, הערה 114).

אמנם רבים מיעדיה של רחל לא הושגו בסופו של דבר בימיה, הן בחייה האישיים הן בפעילותה הציבורית, אך היא הצליחה להניח את היסודות למהפכה שאותה הקדימה לבשר. אף שהחברה הישראלית המשיכה עד יום מותה (בד' באלול תשל"ה) לנהוג על פי ההבדלה המגדרית המפלה, רבות מדעותיה חלחלו לאיטן וקנו להן שביתה בדור האחרון. על כן אין לבחון את חזונה ואת מפעלה החינוכי של רחל רק על פי הישגיהם המיידיים. עיקר תרומתה הוא בהגותה המהפכנית ובהצבת המטרות: פיתוח מודעות נשית חדשה וחתירה לשינויים במשפחה ובחברה. השיח המגדרי של היום, הציבורי והאקדמי, מוכיח כי בדעותיה ובפעילותה הקדימה רחל את זמנה, ורבים מרעיונותיה ניצבים היום במרכז.